

Digitalt særtryk af

FUND OG FORSKNING

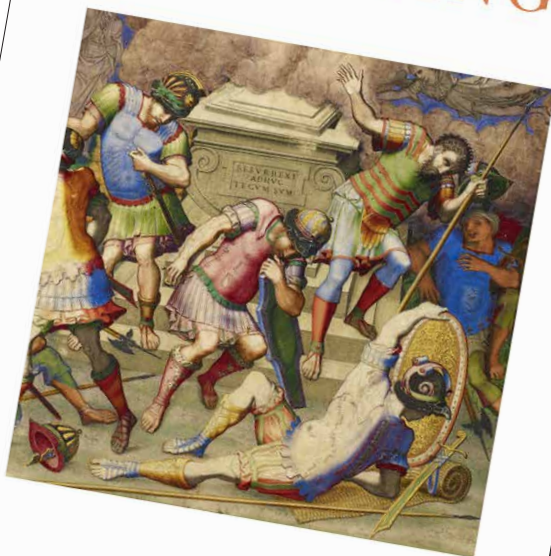
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 55

2016

FUND OG FORSKNING

Bind 55 • 2016
DET KONGELIGE BIBLIOTEK • KØBENHAVN

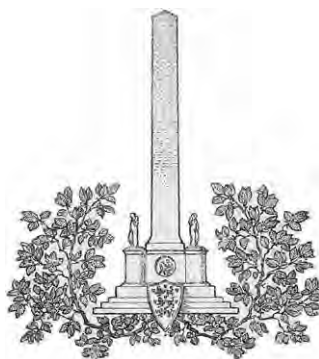
FUND OG FORSKNING

Bind 55

2016

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 55
2016

With summaries

KØBENHAVN 2016
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 148.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 273.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion:

John T. Lauridsen

Billedredaktion:

Lene Eklund-Jürgensen

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1998
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: Bording ½
Printed in Livonia
Oplag: 300 eks.

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-146-6

EN SPIONSAG I 1930RNE KØBENHAVN

AF

NIELS ERIK ROSENFELDT & JULIE BIRKEDAL RIISBRO

I 1935 oprullede dansk politi en større spionaffære. Sagen tog afsæt i, at flere mystiske udlændinge med få dages mellemrum var blevet anholdt og fængslet i København. At dømme efter de pas, de fremviste, hed de tre hovedmænd George Mink, Leon Josephson og Nicholas Sherman og var amerikanske statsborgere. Men en ransagning på deres adresser afslørede, at de var i besiddelse af adskillige pas, der lød på helt andre navne, og yderligere et antal højst mistænkelige papirer. Der var søkort over de danske stræder. Der var data om tyske orlogsfartøjer og militære anlæg. Der var navne på personer med kendskab til sådanne ting samt oplysninger om veje og midler til at få kommunister ansat på tyske værfter. Der var forskellige kodeinformationer. Og der var nogle personlige breve, der umiddelbart lignede ømme kærlighedserklæringer, men som politiet bedømte til at være krypterede budskaber af meget lidt amourøs karakter.

En omfattende efterforskning blev følgelig iværksat, mens trioen befandt sig bag lås og slå. Josephson var den af de tre, der slap billigst; han blev sat på fri fod igen få måneder senere. Anderledes var det med Mink og Sherman. Sagen, der blev ført for lukkede døre, kom både for byretten og for landsretten. Den endelige dom faldt i slutningen af juli og lød på 18 måneders fængsel, først og fremmest for spionage. Hele affæren udløste adskillige andre anholdelser, også blandt formodede danske medhjælpere. Lige som Josephson blev disse personer løsladt igen inden for relativt kort tid, idet en del af dem dog kom under politiovervågning. Rent umiddelbart forstod myndighederne vel ikke helt, hvad det var, de havde fat i her. Men de fik snart samlet vidnesbyrd nok til at indse, at der var et større kommunistisk netværk på spil, og at bagmændene derfor sandsynligvis sad i Moskva.

Sådan er hovedtrækkene i den gængse fortælling. I dag har vi langt flere og bedre kilder til rådighed, end da fundamentet til den blev støbt.

Der er derfor rig anledning til at tage sagen op igen og samle de mange bemærkelsesværdige brikker i en ny mosaik.

Forskellige fortællinger

Historien om 1935-spionsagen har gennem tiden været fortalt i flere versioner. Men de bygger så godt som alle på en ret begrænset og brudstykkeagtig del af den samlede materialemængde. Og i flere tilfælde kun på yderst få vidnesbyrd.

Dansk pioner på området var journalisten Erik Nørgaard. Hans kildegrundlag – som det fremgår af værket *Truslen om krig* fra 1985 – er imidlertid ikke bare ret snævert, men også temmelig uklart, idet han eksplicit kun henviser til samtaler med en af de involverede danskere, søfyrbøderen Harry Rasmussen. Denne kunne bl.a. berette, at han via matrosen William Larsen var blevet sat i forbindelse med Mink og Sherman og dernæst efter et grundigt persontjek hvervet som kurér på et indsatsområde, der “lugtede af militærspionage.” Meget tyder dog på, at Nørgaard desuden har trukket på enkelte avisklip fra samtiden og på de passager vedrørende George Mink, man finder i den kontroversielle bog *Out of the Night* fra 1941 (dansk udgave: *Ud af Mørket*, 1946), skrevet af den tidligere tyske kommunist og formentlig senere Gestapo-meddeler Richard Krebs under pseudonymet Jan Valtin. Der er i hvert fald flere påfaldende ligheder mellem Nørgaards og Valtins fremstilling. Samme Valtin er også en hovedkilde til den beskrivelse af spionsagen, man finder i bogen *De Røde Spioner* fra 2002, forfattet af journalisten Jakob Andersen og den afhoppede KGB-officer Oleg Gordijevskij.¹

Udover Valtin og – mere sporadisk – Nørgaard refererer Andersen og Gordijevskij kun til ganske få fremstillinger. De synes f.eks. ikke at have observeret den vigtige artikel om sagen, som i 1995 blev offentliggjort i det russiske historiske tidsskrift *Voprosy istorii* (Historiens Spørgsmål) af den dansk-russiske skribent og mangeårige medarbejder ved Det Kongelige Bibliotek i København Boris Weil (B. Vajl). Denne artikel bygger især på en mindre del af materialet fra den danske retssag, men udnytter også et russisksproget erindringsværk fra 1982, skrevet

¹ Erik Nørgaard: *Truslen om krig. Komintern. Folkefront og 5. kolonne*, 1985, s. 141-44; Erik Nørgaard i *Information*, 22.4.1985; Jan Valtin: *Out of the Night*, New York 1941; Jan Valtin: *Ud af Mørket*, 1946, spec. s. 298-99; Jakob Andersen & Oleg Gordijevskij (Gordijevskij): *De røde spioner. KGB's operationer i Danmark – fra Stalin til Jeltsin, fra Stauning til Nyrup*, 2002, spec. s. 129-30.

af Shermans kone og datter, og enkelte andre russiske vidnesbyrd. Til gengæld har Weil åbenbart slet ikke været opmærksom på Valtins og Nørgaards bøger.²

I 1998 tog den russiske historiker Jevgenij Gorbunov den københavnske spionhistorie op i en artikel i tidskriftet *Svobodnaja mysl* (Den Frie Tanke), hvis overordnede tema var den sovjetiske militære efterretningstjeneste i 1930'erne. Gorbunov byggede udelukkende sin undersøgelse på originaldokumenter fra russiske arkiver. Han har altså ikke kendt – endsige brugt – Boris Weils artikel, lige som Weil ikke har haft adgang til Gorbunovs materiale. En anden russisk historiker, Nikita Petrov, har kortfattet omtalt sagen i den dansksprogede antologi fra 2012 *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*. Han støtter sig dog alene på Gorbunovs artikel og synes ikke at have været klar over, at både udenlandske og danske forfattere på det tidspunkt havde lokaliseret en række andre kilder på området. Udover ovennævnte publikationer er spionaffæren og dens hovedpersoner således omtalt i adskillige amerikanske værker, der har set dagens lys inden for de seneste par årtier.³

I bind 6 af PET-kommissionens beretning fra 2009 om Politiets Efterretningstjeneste, PET, i Danmark har historikeren Regin Schmidt desuden givet sin version af affæren. Her består de væsentligste kilder af materiale fra PET's eget arkiv, inklusive en række oplysninger, som i 1952 blev leveret af svenske myndigheder. Schmidt trækker dog også ganske stærkt på Erik Nørgaards bog og refererer yderligere til en del af de amerikanske værker, der mere eller mindre skarpt retter kikkerten mod hændelserne i København. De højst relevante artikler af Weil og Gorbunov er derimod ikke anvendt. Samme slags kilder må antages at have dannet basis for bogen *PET. Historien om Politiets Efterretningstjeneste fra den kolde krig til krigen mod terror*, skrevet af Regin Schmidt og to

² Boris Weil: Sudba Aleksandra Ulanovskogo. *Voprosy istorii*, 9, 1995, s. 154-58; Nadezjda i Majja Ulanovskije: *Istorija odnoj semi*, New York 1982, bl.a. s. 119-21.

³ Jevgenij Gorbunov: Vojennaja razvedka v 1934-1939 godakh. *Svobodnaja mysl*, 2, 1998, s. 98-109, spec. s. 107-8; Nikita Petrov: Sabotage og terror. Jesper Jørgensen et al. (red.): *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, 2012, s. 255-76, spec. s. 261-62. I værket *Kommunismus in Österreich 1918-1938*, Innsbruck 2009, s. 380-81, refererer Barry McLouglin også kort til københavnerbegivenhederne, men igen udelukkende på basis af Gorbunovs artikel. Vedrørende amerikanske fremstillinger, se f.eks. og ikke mindst John Earl Haynes & Harvey Klehr: *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven 1999; Herbert Romerstein & Erik Breindel: *The Venona Secrets. Exposing Soviet Espionage and America's Traitors*, Washington, D.C. 2000; og John Earl Haynes et al.: *Spies. The Rise and Fall of KGB in America*, New Haven 2009.

af hans kolleger fra PET-undersøgelsen, Rasmus Mariager og Morten Heiberg.⁴

Niels Erik Rosenfeldt har omtalt 1935-begivenhederne i bogen *Verdensrevolutionens generalstab* fra 2011 og i afsnittet “Komintern og det hemmelige apparat” i antologien *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer* fra 2012. I sidstnævnte er kildegrundlaget, hvad denne sag angår, noget bredere end i førstnævnte. Dels bliver der trukket på samtlige ovenfor omtalte danske, russiske og amerikanske fremstillinger – bortset fra Valtin og Andersen & Gordievsky. Dels hviler analysen på et udvalg af de tophemmelige radiotelegrammer mellem hovedkvarteret for Den Kommunistiske Internationale, Komintern, i Moskva og dens udenlandske netværk, der i årene 1934-37 blev opsnappet og dekrypteret af den britiske efterretningstjeneste og nu kendes under det oprindelige kodenavn MASK.⁵

Den undersøgelse, der følger nedenfor, bygger i større eller mindre omfang på alle de her omtalte bøger, artikler og øvrige materialer. Der til kommer, dels forskellige russiske fremstillinger, som ikke eller kun yderst sporadisk har været inddraget før i forbindelse med spionaffæren, dels to engelsksprogede værker, der først er blevet publiceret for nylig, nl. Boris Volodarskys *The Life and Death of Alexander Orlov*, og Jonathan Haslams *Near and Distant Neighbours. A New History of Soviet Intelligence*.

Volodarskys værk rummer et væld af data, ikke bare om hovedpersonen, den i 1938 afhoppede sovjetagent Alexander Orlov, men også om sovjetiske efterretningsforhold i almindelighed. Det lægger samtidig stor vægt på at korrigere angivelige fejl og misforståelser i tidligere undersøgelser af samme eller beslægtede emner. Ironisk nok er bogen selv dog på ingen måde uden problemer. Kapitel 9 er specielt viet den

⁴ PET-kommissionens beretning, bd. 6, 2009, s. 93-95; Regin Schmidt et al.: *PET. Historien om Politiets Efterretningstjeneste fra den kolde krig til krigen mod terror*, 2009, s. 27-28. Forfatterne til den her foreliggende artikel har ikke haft adgang til PET's arkiv.

⁵ Niels Erik Rosenfeldt: *Verdensrevolutionens generalstab. Komintern og det hemmelige apparat*, 2011, s. 310-12; Niels Erik Rosenfeldt: *Komintern og det hemmelige apparat*. Jørgensen et al. 2012, s. 81-128, spec. s. 113-20; for yderligere litteratur om emnet, se henvisningerne i Rosenfeldt 2012, s. 120-21, og *PET-kommissionens beretning*, bd. 6, 2009, s. 93, 95. MASK-telegrammerne er under en væsentlig mere vidtfavnende synsvinkel blevet udnyttet af Morten Møller og Niels Erik Rosenfeldt i artiklen “Koder, kapital og kurerer,” der blev publiceret i *Fund og Forskning* 2014. Også her refereres der, omend kun kortfattet, til den danske spionaffære. En elektronisk kopi af det samlede MASK-materiale blev i 2014 overført fra London til Det Kongelige Bibliotek i København og er nu til rådighed her; mht. spionaffæren, se spec. diverse telegrammer i MASK-serien HW 17/9-11.

københavnske spionaffære. Det indeholder utvivlsomt adskillige nye og interessante informationer, men kendetegnes på den anden side ved et snævert og undertiden tvivlsomt kildegrundlag, en del uklare henvisninger og flere åbenlyse fejl eller indbyrdes modstridende oplysninger.

Haslams bog har karakter af en bred fremstilling af det sovjetiske efterretningsvæsens samlede historie fra 1917 til Den Kolde Krigs afslutning. Her bruges der knap et par sider på 1935-spionsagen i Danmark. Antallet af kilde- og litteraturreferencer er i høj grad til at overskue, hvad dette punkt angår. Men teksten indeholder enkelte hidtil ukendte vidnesbyrd, som synes at hidrøre fra den britiske efterretningstjeneste.⁶

Vores undersøgelse hviler endvidere på en bred vifte af originalkilder. Iblandt dem er et omfangsrigt materiale fra Rigsarkivet vedrørende den københavnske spionsag – altså samme type vidnesbyrd, som Boris Weil mere sporadisk har anvendt – og en række artikler fra samtidens danske presse, der ikke tidligere er blevet anskuet under ét.

Dertil kommer diverse dokumenter fra *The National Archives* i Storbritannien. I udgangspunktet drejer det sig om det materiale, som dansk politi beslaglagde hos de spionmistænkte i København, og som senere blev oversendt til myndighederne i London i kopi. Men der er også nogle interessante kommentarer til disse vidnesbyrd fra en britisk efterretningspecialist. Til dette følger sig de mange andre oplysninger, som briterne havde indsamlet, både om spionaffærens hovedpersoner, Sherman og Mink, og om de københavnske arrestanters kontakter i Storbritannien. Endelig er der så det førømtalte MASK-materiale.⁷

Sidst, men ikke mindst gør vi brug af en vigtig kilde fra *Bundesarchiv* i Berlin, som i 2014 blev lokaliseret af Julie Birkedal Riisbro. Denne

⁶ V.V. Poznjakov: *Sovetskaja razvedka v Amerike*, Moskva 2005, passim; V.M. Lurje & V.R. Kotjik: *GRU. Dela i ljudi*, Moskva 2003, passim; den semiofficielle fremstilling af den sovjetiske udlandsefterretningstjenestes historie *Otjerki istorii rossijskoj vnesjnej razvedki*, bd. 3, Moskva 1997, s. 11; Vladimir Antonov & Vladimir Karpov: *Tajnyje informatory Kremlja. Vollenberg, Artuzov i drugije*, Moskva 2001, s. 37, 57-58; Boris Volodarsky: *The Life and Death of Alexander Orlov*, Oxford 2014, spec. kap. 9, "Copenhagen: Early 1935," s. 95-98; Jonathan Haslam: *Near and Distant Neighbours. A New History of Soviet Intelligence*, Oxford 2015, s. 65-66.

⁷ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, journalsager 1935, sagsnr. 693, 324 og 13 209; Københavns Byrets 6. afdeling, kriminelle sager 1935, sagsnr. 21; National Archives, KV 3/368 422-0051-1: Agents, Denmark, Register No. SF 422/Denmark, vol. 3; KV 2/1418 R. 4251. Box 16. L 1201: Ulanovski, Alexander Petrovich; KV 2/2067 PF 40471/V1. Mink, George; K 2/2158 1k. Personal particulars: Jensen, Erik Aage Richard. Tak til Jesper Jørgensen fra Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, ABA, for at have bistået os med at lokalisere dele af det britiske materiale.

kilde, betegnet *Bericht über eine 1935 in Kopenhagen festgenommene Terroristengruppe*, har ikke har været udnyttet i nogen af de tidligere udgivne bøger eller artikler, der omhandler spionaffæren i København. Det viser ikke blot, hvordan Gestapo var stærkt optaget af de københavnske begivenheder, men indeholder også en række referencer til mistænkte personer, hvoraf kun en del er omtalt i andre kendte kilder. Rapporten synes at være affattet engang mellem juli og oktober 1936.⁸

Det er en særlig udfordring for alle, der har beskæftiget sig med spionsagen, at de oprindelige vidnesbyrd ikke så sjældent pegede i flere forskellige retninger og dermed let førte til unøjagtige eller fejlbehæftede påstande. Alle de fremstillinger, der hidtil er skrevet om emnet – inklusive bidragene fra den ene af forfatterne til artiklen her – bærer i et eller andet omfang præg af dette problem. Der er derfor et umiddelbart behov for at få redet trådene ud. Mere overordnet set vil hovedmålet for den følgende undersøgelse være at tegne et systematisk, solidt funderet og tematisk fyldestgørende billede af københavneraffæren i hele dens spændvidde, nationalt såvel som internationalt. Med fuld udnyttelse af samtlige de vidnesbyrd, vi frem til nu har formået at lokalisere.

Forspillet

Afdækningen af spionsagen tog sin begyndelse – hævder Erik Nørgaard – med “et kvindeskrig.” Det kom angiveligt fra en stuepige, der en dag i maj 1935 blev overfaldet på Hotel Nordland på Vesterbrogade i København. Overfaldsmanden var George Mink, som boede på hotellet. Politiet kom lynhurtigt til stede og slog efter en kortere undersøgelse ned på både Mink og gæsten i naboværelset, Nicholas Sherman. Kvinden lod forstå, at hun havde været udsat for et voldtægtsforsøg.

Og – siger Erik Nørgaard – det “var i hvert fald rigtigt, at hun befandt sig på et værelse med en iturevet bluse og en let påklædt mand.”⁹

Men var det nu også det?

⁸ Bundesarchiv, *Bericht über eine 1935 in Kopenhagen festgenommene Terroristengruppe*, BA-B: R 58/401, blad 1/95-8/102, passim, bl.a. s. 8/102. I Siegfried Grundmann: *Der Geheimapparat der KPD im Visier der Gestapo. Das BB-Ressort. Funktionäre, Beamte, Spitzel und Spione*, Berlin 2008, s. 190-91, er der dog en kort reference til denne rapport; men den vedrører kun to af de i rapporten nævnte personer og ikke spionaffæren som sådan. En kopi af Gestapos *Bericht* er at finde i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling og kan ses i REX, Ms. Phot. 106 folio.

⁹ Nørgaard 1985, s. 141; sml. afsnittet “Balladen på Vesterbro” i Andersen & Gordievsky 2002, s. 129, hvor det fastslås: “Det hele begyndte en nat i maj måned.” Historien

Ifølge en række kilder, hvis vidneværdi samlet set ikke kan betvivles i dag, skete både overgrebet og den efterfølgende arrestation allerede i februar. Det fremgår desuden, at åstedet slet ikke var Hotel Nordland, men en mindre lejlighed i Elbagade 14, 3. sal, på Amager, som George Mink havde slået sig ned i engang i maj 1934 og siden da brugt som base for sine konspirative aktiviteter i Danmark. Kvinden, det gik ud over – den ganske unge Olga Larsen – var kommet for at aflevere vasketøj, mens Mink spankulerede rundt i lejligheden kun iført badekåbe. Ifølge frk. Larsen selv tog han hende pludselig om livet og på brystet, bar hende ind på en divan og kastede sig over hende, alt mens hans badekåbe gled til side og afslørede en specifik del af hans legeme. Olgas gråd fik ham dog til at stoppe. Inden hun fik lov at gå, holdt han hende igen fast ind til sig et øjeblik, rakte hende hånden og gav hende en krone.

At dømme efter retsakterne fandt denne ulyksalige hændelse sted 15. februar 1935 kl. ca. 9.30 (og ikke 5. februar, som Weil skriver), mens Olga først nogle dage senere – nemlig 18. februar – samlede sig sammen til at anmelde overfaldet. Politiet var altså ikke fremme straks efter selve udåden, som Nørgaard og flere med ham ellers vil mene. Men så såre frk. Larsens anmeldelse indløb, gik det til gengæld stærkt: dagen efter blev George Mink anholdt og hans bopæl ransaget.

Midt under denne ransagning dukkede Nicholas Sherman intetanende op på Minks adresse, efterfulgt af en person, som ifølge sit pas hed Hans Grünfeld. Mens Sherman i høj grad vakte politiets mistanke, ikke mindst da man i næste omgang fik kastet et blik på hans aktuelle tilholdssted – i *dette* tilfælde et værelse på Hotel Nordland – fandt man aldrig fældende beviser mod Grünfeld, som logerede på samme hotel. Han var følgelig en af dem, der blev løsladt få måneder senere. En ny og særdeles givtig ransagning af George Minks bopæl synes til gengæld at have fundet sted allerede 20. februar. Ved den lejlighed viste Leon Josephson sig pludselig i døren, lige så uvidende som Sherman om,

om de heftige hændelser på Hotel Nordland i maj genfortælles ligeledes med alle anskueliggørende detaljer af de tre historikere, der står bag bogen om PET fra 2009 (se Schmidt et al. 2009, s. 27-28). Samme version præsenterer Bent Blüdnikow i en artikel i Berlingske Tidende, opdat. på nettet 14.8.2009. Jan Valtins beretning fra 1941/1946 er den oprindelige hovedkilde til historien om Hotel Nordland og den skrigende stuepige. Her hedder det, at dramaet udspillede sig “en nat i slutningen af maj.” Valtin påstår, at han blev forhørt af Gestapo om Mink, mens han i 1935 sad fængslet Tyskland, og at det var her, han erfarede, hvad der var sket i København – hvilket jo kun understreger, at han ikke er den mest troværdige kilde, når det gælder disse begivenheder; se Valtin 1946, s. 298-99.

Ill. 1: Elbagade 14, den centrale spionbase.
(Foto: Nanna Rosenfeldt)

hvad dansk politi var i gang med. Og så blev også han tilbageholdt. Det samme gjorde fire andre udlændinge, som efter deres pas at dømme hed David Rosenthal, Sybil Rosenthal (begge anholdt 26.2.), Karl Hammermann og Adolph Rabinowitz (begge antagelig anholdt næsten samtidig med parret Rosenthal). Hvortil kom ni danskere: William Julius Larsen (anholdt 26.2.), Harry Rasmussen, dennes kone Ingeborg Rasmussen, Broder Christensen, dennes kone Else Christensen og William Larsens svigerinde Emma Fricke (alle anholdt 6.3.). Samt desuden de mere eller

mindre aktive sømandskurerer Heinrich Brandborg, Mikko Lind og Carl Skaarup, som dog tilsyneladende meget snart var på fri fod igen. Alt i alt drejede det sig altså om 17 personer.¹⁰

Hverken George Mink eller de andre udlændinge ville erkende, at de var kommet til Danmark for at bedrive efterretningsvirksomhed. Mink medgav dog under den efterfølgende retssag, at der var sket noget ude på Amager, som ikke burde ske. Han erindrede ganske vist ikke selve hændelsesforløbet, men havde trods alt – som det hedder i retsakterne – “en følelse af, at han ikke havde opført sig helt pænt” over for frk. Larsen. Det synes tilmed ikke at være første gang; ifølge ofret havde han forsøgt sig med noget lignende ved to tidligere lejligheder. Altid iført badekåbe og hver gang i Elbagade, hvor han i øvrigt i en periode havde boet sammen med amerikanerinden Sarah Kauffmann.¹¹

Én ting er imidlertid spørgsmålet om dato og gerningssted. Noget andet er, om det alene var George Minks tøjlesløse adfærd, der fik snebalden til at rulle. Erik Nørgaard antyder – med et citat fra en unavn-

¹⁰ Weil 1995, s. 154-55 (der som den første refererer til Elbagade i februar); Rosenfeldt 2011, s. 210 (også med – en lidt uklar – omtale af Elbagade i februar); Rosenfeldt 2012, s. 113 (hvor ofret fejlagtigt betegnes som hotelstuepige, men hvor overfaldet dog ikke henlægges til Hotel Nordland); Schmidt et al. s. 27 (om det angivelige drama på Hotel Nordland i maj); Haslam 2015, s. 56 (som helt går enegang ved at sige, at dansk politi slog til mod Mink 8. marts); Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935, samt liste i dokumentet “Arrestantsag,” formentlig fra første halvdel af maj 1935, fra politiadvokat Arthur Andersen til statsadvokaten for København, sagsnr. 693, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, sagsnr. 21, 1935, spec. afhøring af Olga Larsen 3.5.1935; *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, 2/96-4/98. Der er en vis usikkerhed forbundet med nogle af dateringerne. Ifølge oplysninger baseret på stemplerne i Minks pas, der gengives i det tyske materiale – det har ikke været muligt at lokalisere “parallelle” vidnesbyrd i Rigsarkivet – rejste han ind i Nazityskland 18. februar og tilbage til Danmark dagen efter, altså samme dag som han ifølge de danske sagsakter blev arresteret i København. Umuligt er det vel ikke, at han lige kunne nå hjem, inden politiet slog til i Elbagade. Men det tyske og britiske materiale rejser også på andre måder tvivl om tidspunktet for hans rejse og datoen for arrestationen. Måske ligger en del af forklaringen i utydelige passtempler og uberettiget tiltro til løse presserygter. Den følgende fremstilling hviler på den præmis, at datoerne i de danske sagsakter er de korrekte.

¹¹ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. Minks forklaringer i forb. m. politiets forundersøgelse i perioden 22.2.-1.6.1935, sagsnr. 21, 1935; Weil 1995, s. 156; *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 1/95 (i den tyske rapport hedder det ret tålsomt, at Mink havde begået en “ubetydelig sædelighedsforseelse”).

given kilde – at dansk politi var “påfaldende hurtigt” til at reagere. Denne kilde kan meget vel have været Harry Rasmussen, som under en samtale med Nørgaard også berettede om en politiransagning på sin egen adresse. Under denne seance fornemmede han, at der var “noget lusk i det hele. Sikkert en stikker.” Rasmussen var kort tid forinden blevet bedt om at opbevare en pakke med nogle mystiske papirer og en pistol på sin bopæl. Var dette mon i virkeligheden en snedig manøvre, der havde til formål at kompromittere ham? Harry Rasmussen turde dog ikke byde på, hvem den mulige stikker var, men Nørgaard mener, at pakken sandsynligvis blev afleveret af sømanden og værftsarbejderen Anker Edward Petersen, som “i illegal sammenhæng” kaldte sig Børge Due. Og netop Due var efter et fængselsophold gået i det københavnske politis tjeneste.¹²

I artiklen “På sporet af kommunisterne – politiets overvågning af DKP 1932-1941” fra 1996 fremlægger Torben Jano en række eksempler på, at dansk politi havde meddelere plantet blandt kommunisterne og ad den vej søgte at skaffe sig oplysninger om partiets planer og aktiviteter. Jano er ganske vist ikke selv kommet på sporet af nogen vidnesbyrd om spionaffæren. Men bredt anskuet må det vel fastslås, at hans undersøgelse styrker tanken om, at en politimeddeler også kan have været på spil, da det i 1935 gik galt for Mink og hans kampfæller i København.¹³

På den anden side: Nørgaard har jo slet ikke styr på kronologien. Og der er ikke fundet nogen vidnesbyrd i det danske materiale, der direkte underbygger stikkerhistorien. George Mink ser ikke umiddelbart ud til at være blevet ledt i fristelse af en københavnsk lokkedue. Og Sherman og Josephson blev tilsyneladende alene anholdt, fordi de helt tilfældigt viste sig hos Mink midt under en af politiets ransagninger på hans adresse.¹⁴

¹² Nørgaard 1985, s. 143-45; Harry Rasmussen indgik senere i den sabotagegruppe, som under ledelse af den såkaldte Wollweberorganisation foranstaltede attentater på især tyske, italienske, japanske og Franco-spanske skibe; se f.eks. Lars Borgesrud: *Wollweberorganisasjonen i Norge*, Oslo 1995, bd. 1, s. 164. Wollweberorganisationen omtales mere udførligt i et senere afsnit af artiklen her.

¹³ Torben Jano: På sporet af kommunisterne – politiets overvågning af DKP 1932-1941. *Arbejderhistorie*, 1, 1996, s. 1-20, bl.a. s. 7-8, 17; sml. omtalen af politiets brug af meddelere i DKP m.v. i Ole Sohn: *Fra Folketinget til celle 290. Arne Munch-Petersens skæbne*, 1992, s. 114-15.

¹⁴ Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. de afhørtes løbende forklaringer i forb. m. politiets forundersøgelse, sagsnr. 21, 1935; Weil 1995, s. 154-55.

Og så alligevel. At dømme efter Jevgenij Gorbunovs fremstilling fra 1998 gemmer der sig en noget anden historie i russiske arkiver. Af materialet her kan man angiveligt udlede, at der blandt spionernes danske medhjælpere befandt sig en mand, der i virkeligheden var agent for politiet. Takket være ham blev specielt Nicholas Shermans – og altså ikke George Minks – tilholdssted i København sat under overvågning, og i næste omgang kom så en række personer, der opsøgte Sherman her, også i de danske myndigheders søgelys.¹⁵

Ifølge det semiofficielle værk *Otjerki istorii rossijskoj vnesjnei razvedki* (Træk af den russiske udlandsefterretningstjenestes historie) fra 1990erne, som ligeledes bygger på fortroligt arkivmateriale, blev Sherman afsløret, fordi han uden tilladelse fra Moskva havde rekrutteret tre danske kommunister. I henhold til reglerne – som de udstationerede efterretningsfolk ganske vist rask væk overtrådte i praksis – måtte man nemlig ikke hverve personer, der havde alt for åbenlyse forbindelser til den kommunistiske bevægelse. Værket forholder sig dog ikke til, om de tre danske agenter blot uforvarende kom til at lede politiet på sporet af Sherman, eller om der iblandt dem befandt sig en politiinformant.¹⁶

Shermans egen kone antyder også, at spionerne måske blev stukket af en meddeler. Men hun vil alligevel mene, at det hele startede med George Minks overgreb.¹⁷

I sin bog fra 2014 lader Boris Volodarsky det ikke blive ved antydningerne. På den ene side genfortæller han uden forbehold historien om Minks utidige adfærd på Hotel Nordland. På den anden side henviser han til russiske vidnesbyrd, ifølge hvilke Mink blev angivet af en politimeddeler ved navn "Nilsen." Videre hedder det, at der måske her er tale om den Ejnar Nielsen, som i begyndelsen af 1930erne var aktiv i den kommunistkontrollerede del af den internationale fagbevægelse for søfolk. Hvilket dog umiddelbart ligner en klar overfortolkning af Jakob Andersen og Oleg Gordijevskijs fremstilling, som synes at være hans eneste kilde her. At dømme efter selv samme Volodarsky findes der under alle omstændigheder yderligere en mulig forklaring: Ved en høring i den amerikanske kongres fire år efter københavnerbegivenhederne oplyste et af vidnerne, at Mink blev pågrebet, fordi han var

¹⁵ Gorbunov 1998, s. 107-8.

¹⁶ *Otjerki istorii rossijskoj vnesjnei razvedki*, bd. 3, 1997, s. 11.

¹⁷ Ulanovskije 1982, s. 119-21.

blevet “mixed up with a woman Gestapo agent who turned over the whole bunch to the Danish and German authorities.”¹⁸

Alt i alt bør det altså ikke fuldstændigt afvises, at en eller flere danskere, som den sovjetiske efterretningstjeneste oprindeligt havde rekrutteret, i virkeligheden var årsag til afsløringen, og at dansk politi måske fik oplysninger fra en informant, der var blevet placeret i de kommunistiske cirkler. Helt utænkeligt er det vel heller ikke, at tysk politi støttede sig på en agent i Danmark, som Volodarskys amerikanske kilde giver indtryk af. Men i Gestapos egen beretning om sagen får danskerne på den anden side hele æren for oprulningen af spionaffæren. Og hvorfor dog her skjule et tysk bidrag, hvis der virkelig havde været tale om et sådant? Beretningen var jo dybt fortrolig.¹⁹

På dette usikre grundlag er det selvsagt svært at afgøre, om Olga Larsen kan have spillet en mere aktiv rolle, end det umiddelbart ser ud til. Men lidt mærkeligt er det vel, at Mink fik hele bopælen *ransaget* alene på grund af et overfald.

Jevgenij Gorbunov og dermed også Nikita Petrov nævner slet ikke George Mink i deres gennemgang af sagen. Det samme gælder værket om den russiske udlandsefterretningstjenestes historie, *Otjerki istorii rossijskoj vnesjneje razvedki*. Men det bør ikke få os til at tro, at Moskva var uden interesse for ham. Tværtimod. I de krypterede radiotelegrammer, som Kominterns centrale stab i den sovjetiske hovedstad sendte til sine folk i København, omtales hele historien som “Mink-sagen.” Vi kan også se, at Komintern-staben blev opmærksom på arrestationerne senest omkring midten af marts, og at sagen vakte megen bekymring. Man frygtede simpelt hen, at de anholdte ville blive udleveret til Nazityskland. Derfor fik både Kominterns hemmelige repræsentanter i København og “partiet” besked på at skaffe en sagfører til arrestanterne og i det hele taget hjælpe på alle måder. Og da George Mink og Nicholas Sherman blev sat på fri fod igen i sommeren 1936, lød det fra samme kanal, at der burde udbetales et mindre beløb i amerikanske dollars til Mink.²⁰

¹⁸ Volodarsky 2014, s. 97-98, der refererer til “Testimony of William McCuiston, US House of Representatives, 1939”; se også Andersen & Gordievsky 2002, s. 129. Jonathan Haslam synes ligeledes at fæste lid til historierne om både hotelstuepigen og politistikkeren, men omtaler ikke nogen Gestapo-forbindelse, se Haslam 2015, s. 66.

¹⁹ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 8/102.

²⁰ Rosenfeldt 2012, s. 114-20; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW 17/9, nr. 88, 95, 97, 115, 129, 134, 151, 158, 170, 1935, samt unummereret telegram fra Kbh. 10.5.35; HW 17/11, 1.7., 21.7., 23.10. 1936; *Otjerki istorii rossijskoj vnesjneje razvedki*, bd. 3, 1997, s. 11. Boris Volodarsky hævder, at Moskva først blev bekendt med spionaffæren i København

Ill. 2: George Mink. (National Archives)

Men hvorfor udviste man ikke den samme omsorg for Sherman her? En mulig forklaring kan være, at Mink og Sherman trods deres tætte samarbejde under den københavnske operation var underlagt to forskellige arbejdsgivere i Moskva.

For hvem var egentlig George Mink? Hvem var den måske knap så markante Leon Josephson? Og hvem var – ikke mindst – Nicholas Sherman? For at forstå spionaffærens nærmere karakter er det nødvendigt at kaste et blik på hovedpersonernes specielle profil og de organisatoriske rammer, der udstak kursen for deres arbejde.

Mink

George Mink – eller, som han oprindeligt hed, Godi Minkovsky – var en amerikansk kommunist og fagforeningsmand med østeuropæiske rødder. Han havde gennem en årrække udført vigtige opgaver for partiets undergrundsapparat og samtidig haft tætte kontakter til Kominterns hemmelige kommunikationstjeneste (kaldet OMS efter de russiske forbogstaver) og dennes verdensomspændende netværk af “forbindelsespunkter.” Herudover arbejdede han for den kommunistiske fagforeningsinternationale, Profintern, og de såkaldte interklubber for søfolk,

engang i maj måned. Men den påstand bygger alene på en misforstået udlægning af et Moskva-telegram af 10.5. til Kominterns forbindelsespunkt i London og strider, som vi dels har set og dels skal se, mod en række andre, helt uafviselige vidnesbyrd, hvoraf ét endog nævnes (s. 97) af Volodarsky selv.

som på sovjetisk initiativ var blevet oprettet i talrige havnebyer rundt om på kloden, begyndende allerede i 1920'erne. Netværket voksede støt og kom efterhånden også til at omfatte både Stockholm, Göteborg, Oslo, Trondheim, Narvik, København og Esbjerg.

I april 1930 var George Mink med til at stifte det amerikanske fagforbund *Marine Workers' Industrial Union*, som han derefter stod i spidsen for det følgende år. Næsten samtidig blev hans globale operationsfelt yderligere befæstet. I oktober 1930 grundlagdes nemlig det Moskva-styrede Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, ISH, hvis formål var at styrke den revolutionære linje i fagbevægelsen og udfordre de moderate socialdemokratiske orienterede kræfter – specielt i lyset af de perspektiver, der tegnede sig under den hastigt eskalerende økonomiske verdenskrise. Mink beklædte fra første færd betroede poster i dette forbund, som *The Marine Workers' Industrial Union* nu blev underlagt. Han udarbejdede f.eks. det officielle referat fra ISH's første kongres, som siden blev offentliggjort i det retningsgivende Komintern-tidsskrift *Inprekorr*.²¹

ISH havde oprindeligt sit hovedsæde i Hamborg, bestående både af en offentligt kendt del og et såkaldt illegalt sekretariat. Men der fandtes også mindre sektioner eller "bureauer" i en lang række andre større havnebyer, herunder København. Efter den nazistiske magtovertagelse kunne ISH af indlysende grunde ikke længere operere på tysk jord. I det tidlige forår 1933 blev det meste af ledelsen og det dertil hørende apparat overført til den danske hovedstad, hvor man få måneder senere etablerede sig i kontorbygningen Vesterport nær Hovedbanegården, camoufleret som firmaet "A. Selvo & Co."²²

²¹ Holger Weiss: *The International of Seamen and Harbour Workers – A Radical Labour Union of the Waterfront or a Subversive World Wide Web?*. *Comintern Working Paper*, 29, s. 14, 27; Borgesrud 1995, s. 56; Volodarsky 2014, s. 255-58. Det materiale om George Mink, der beror i The National Archives i Storbritannien, rummer en række oplysninger om hans aktiviteter både før 1935, i 1935 og efter 1935; han blev tydeligvis betragtet af britiske og amerikanske myndigheder som en mand, det var vigtigt at holde øje med af hensyn til den nationale sikkerhed, se National Archives, KV 2/2067 PF 40471/V1: Mink, George, passim. OMS stod for "Afdelingen for Internationale Forbindelser" og omtaltes ofte som den "allerhelligste" del af Kominterns apparat.

²² Weiss 2013, s. 12, 14, 20, 35. De pengesummer, der i sidste ende holdt både ISH-hovedsædet og i det mindste en del af dets internationale netværk oven vande, kom fra "onkel Max" eller "Max Ziese," dvs. chefen for Kominterns hemmelige forbindelsespunkt i Berlin, russeren Solomon Mikhelson-Manujlov. Efter flytningen til København blev Moskva-pengene derfor også dirigeret til Danmark, ifølge én kilde i månedlige rater à 10.000 Reichsmark.

Ill. 3: Det Internationale Sømands- og Havnearbejderforbunds kongres i Hamborg 1932. Helt til højre på podiet, iklædt mørkt jakkesæt, ses George Mink.

Blandt dem, der organiserede selve flytningen, var den danske søfyrbøder Richard Jensen. Lige som en række af de folk, der var taget med fra Hamborg, havde han både før og efter adresseændringen plads i ISH's øverste ledelse. Det var en vigtig pointe ved hele ISH-systemet, at det nok blev styret af kommunister, men at det ikke var det *lokale* kommunistpartis officielle topledelse, der slog tonen an her; kommunikationen foregik direkte mellem forbundets hovedsæde og opdragsgiverne i Leningrad og Moskva. Fra 1930 og fremefter var samtlige interklubber i realiteten også underlagt det nystiftede ISH.²³

Med så bredt et maritimt arbejdsområde fik George Mink en absolut central rolle, når det gjaldt om at rekruttere sømænd fra hele verden såvel til Kominterns hemmelige forbindelsestjeneste, OMS, som til Sovjetunionens forskellige efterretningsorganer. Ikke overraskende befandt han sig jævnligt på rejse. For eksempel til Tyskland, hvor han formentlig både bistod Sovjetunionens militære efterretningstjeneste og hemme-

²³ Om udviklingen inden for dette område, se f.eks. Borgesrud 1995, s. 57; Weiss 2013, s. 16, 24, 25, 27, 29; Rosenfeldt 2012, s. 113-15; Volodarsky 2014, s. 256.

lige politi. Men Komintern var gennem en årrække nok hans vigtigste *formelle* arbejdsgiver. Vi kan i hvert fald se, at han under et ophold i Moskva rapporterede direkte til Stalins mest betroede kontaktperson her, Dmitrij Manuilskij, der dengang bl.a. ledede Kominterns “amerikanske kommission.” Alt i alt peger de foreliggende kilder klart i retning af, at rekruttering af søfolk til konspirativt arbejde var den røde tråd i George Minks virksomhed.²⁴

Et af hovedmålene i den forbindelse var at få opbygget et skjult netværk af kurerer, der ad søvejen kunne transportere penge og post mellem sovjetkommunismens forskellige støttepunkter rundt om på kloden. En anden vigtig opgave bestod i at organisere hemmelige kommunistiske celler på skibe fra alverdens rederier. Og i så henseende kunne man bryste sig af betydelige succeser i begyndelsen af 1930'erne. Ifølge dokumenter i Kominterns arkiv i Moskva omfattede de kommunistiske celler på f.eks. A.P. Møller-skibene *Emma Mærsk* og *Marie Mærsk* henholdsvis halvdelen og en tredjedel af besætningen i 1932. Der var her tale om tankskibe, som sejlede i mere eller mindre fast rutefart mellem de store oliehavne, inklusive de sovjetiske. Også på *Hamburg-America-Lines* og andre Amerika-både – som f.eks. det danske passagerskib *Frederik VIII* – fandt man et betragteligt antal søfolk, der i al hemmelighed tjente Moskva. Det samme gjaldt på diverse Nordsø- og Østersøruiter.

Materiale fra Komintern-arkivet viser desuden, at en medarbejder ved OMS-forbindelsespunktet i Danmark i 1933 havde udarbejdet lister over alle de skibsruiter, der – som det hed – “begynder her,” og samtlige de besætningsmedlemmer, som kunne “bearbejdes” nærmere i deres egenskab af kommunister eller sympatisører. Det færdige materiale ville efterfølgende blive oversendt til Moskva. Det kan derfor ikke overraske, at der blandt de papirer, som dansk politi i 1935 beslaglagde hos George Mink og de øvrige arrestanter, var lange lister over navne på skibe fra f.eks. Danmark, Sverige, Norge, Tyskland og Holland, der under sejladsen havde passeret signalstationer på dansk jord. Disse lister synes bl.a. at afspejle en særlig interesse for skibstrafikken igennem Øresund. Ydermere fandt man på Minks adresse i Elbagade to bind af *Lloyds Register of Shipping*.²⁵

²⁴ Rosenfeldt 2012, s. 113-15; Volodarsky, s. 256. Om George Minks liv og karriere generelt, se også Vernon L. Pedersen: George Mink, the Marine Workers Industrial Union, and the Comintern in America. *Labor History*, 41, 3, 2000, s. 307-20, passim.

²⁵ Weis 2013, s. 22; Ove Hornby: “Ved rettidig Omhu ...” *Skibsreder A.P. Møller 1876-1965*, 1988, bl.a. s. 116, 282 (samt oplysninger fra Ove Hornby til forfatterne); Poznjakov 2005, s. 230; Nørgaard 1985, s. 142-43; Niels Erik Rosenfeldt et al.: Det hemmelige

Ill. 4: Interklubben i København, dengang den holdt til i Havnegade.

Når bortses fra de konspirative kommunikationsopgaver, der påhvilede kurererne, fulgte sømandsarbejdet to spor. Dels var der de decideret fagforeningsmæssige udfordringer: kampen for højere løn, bedre arbejdsvilkår og så fremdeles. Dels stræbte man efter at få etableret en slags skjult beredskab, der ville gøre det muligt at lamme de kapitalistiske landes skibsfart den dag, disse lande måtte komme i krig med Sovjetunionen, eller der på anden vis ville opstå en international krise med revolutionært potentiale.²⁶

Da George Mink for alvor kom i gang i København, var ISH dog lidt på retur, i hvert fald når det gjaldt de rent fagpolitiske opgaver. For det første havde det vist sig at være sværere at opretholde det globale netværk fra den danske hovedstad end fra en gigantisk havneby som Hamborg. For det andet var Moskva så småt ved at ændre strategi: Nu var målet at søge samarbejde – ja, måske ligefrem sammensmeltning – med den

forbindelsespunkt. Komintern i 1930ernes København. *Arbejderhistorie*, 1, 2016, s. 13-63, spec. s. 32; RGASPI/ABA, Danija, personsag (litjnoj delo) nr. 423, blad 1-3, 30.10.1933 (Komintern-arkivet); Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, samt sag vedr. evt. anke til Højesteret, sagsnr. 13 209, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. forklaringer i forb. m. politiets forundersøgelse, sagsnr. 21, 1935; National Archives, KV 3/368 [...]. Documents captured in Copenhagen in 1935.

²⁶ Weiss 2013, bl.a. s. 2, 12, 15, 33-34.

ikke-kommunistiske del af fagbevægelsen for på den måde at danne en fællesfront mod den fremstormende fascisme og nazisme. Under disse lidt usikre vilkår levede ISH-repræsentationen videre i Danmark indtil 1936/37, i de sidste par år dog under navnet "Københavnskomiteen."²⁷

Alt dette betød imidlertid på ingen måde, at Moskvas behov for at opretholde et hemmeligt kommunikations- og efterretningsapparat på dansk jord var mindre end før. Tværtimod. Efter Hitlers magtovertagelse var det tyske kommunistparti og alle de øvrige kommunistiske organisationer, der havde opereret i Tyskland, med dramatisk hast blevet knust af nazisterne – bortset fra det undergrunds- og spionagenetværk, som fortsat holdt stand. Set med Moskva-øjne var det derfor mere nødvendigt end nogensinde at reorganisere og styrke de konspirative aktiviteter i de lande, der grænsede op til det tyske rige, herunder Danmark. Netop på dette felt var det efter alt at dømme meningen, at Mink skulle have ydet en særlig indsats – som arrestationen så satte en stopper for.

Efter løsladelsen i 1936 tegner George Minks skæbne sig noget uskarpt. Han tog først til Leningrad, åbenbart efter at det sovjetiske gesandtskab i København havde meddelt de danske myndigheder, at man stod klar med en indrejsetilladelse. Siden ser han ud til at have jagtet og uskadelliggjort kætterske kræfter i Kominterns Internationale Brigader under Den Spanske Borgerkrig. Han døde under uafklarede omstændigheder, måske i Spanien, måske under udførelsen af andre dunkle opgaver, måske som et offer for Stalins terror.²⁸

Josephson

Minks ene medspiller i København, Leon Josephson, var advokat af profession og samtidig et fremtrædende medlem af det amerikanske kommunistparti. Også han havde tætte forbindelser både til partiets illegale apparat og til den sovjetiske efterretningsverden. For en tid var han desuden knyttet til Sovjetunionens handelsrepræsentation i USA, *Amtorg*, hvor en god del af indsatsen reelt havde karakter af spionage.

²⁷ Weiss 2013, s. 37-39; Lars Borgesrud mener, at ISH's hovedsæde i København blev afviklet allerede i slutningen af 1933, men han er ikke bekendt med de dokumenter fra Komintern-arkivet i Moskva, som Weiss nyere undersøgelse bygger på, se Borgesrud 1995, s. 77; sml. også Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse*, 1957, s. 105, hvor det hedder, at "ISH's bureau" blev flyttet fra København til Paris i 1937.

²⁸ National Archives, KV 2/2067 [...]. Mink, George, 32b, 35a, 36a, 37a, 38a og 39a, 7.8., 14.8., 17.8., 31.8., 10.9. og 12.9.1936; Poznjakov 2005, s. 230, 434; Volodarsky 2014, s. 258.

Allerede omkring 1930 beskæftigede man her næsten fem hundrede medarbejdere – inklusive adskillige fuldblodsagenter – der havde specialiseret sig på en række forskellige økonomiske og tekniske fagområder.²⁹

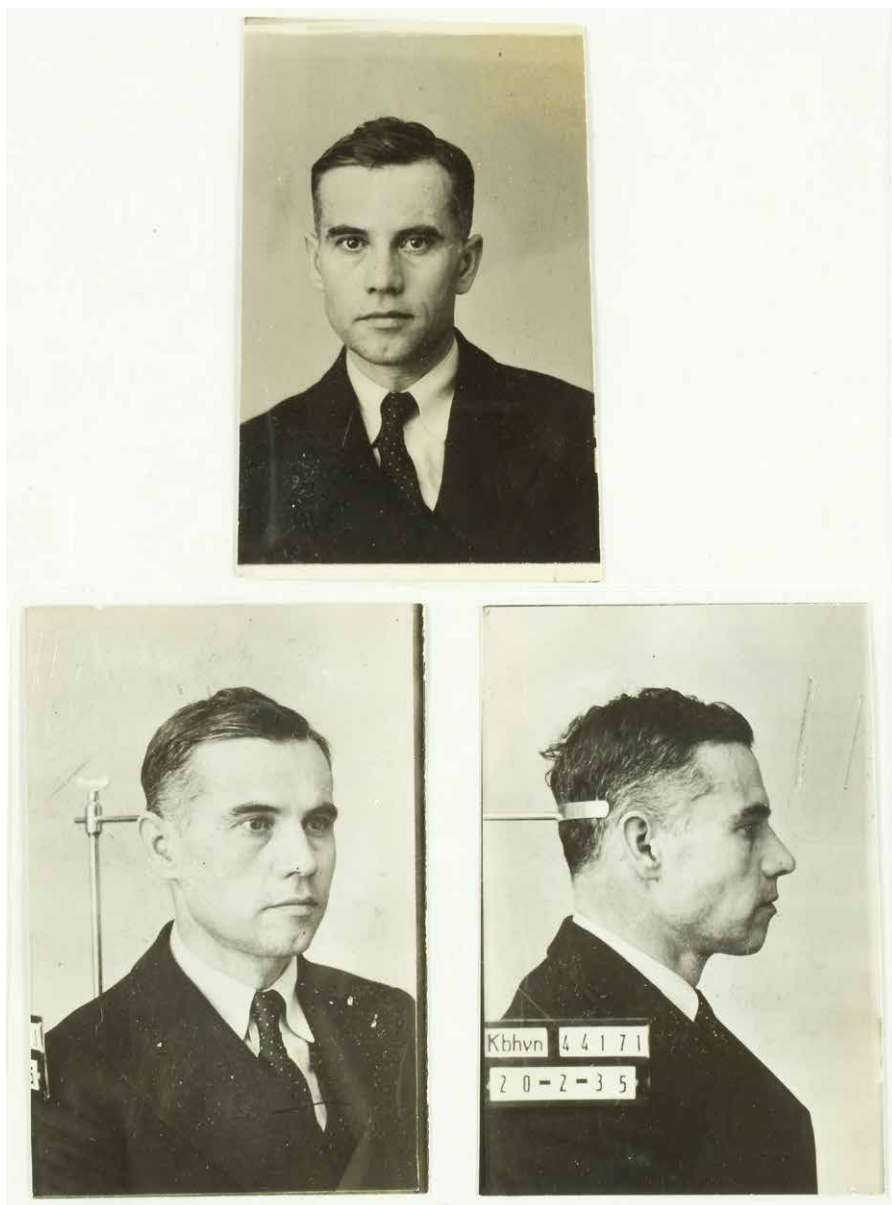
Josephson optrådte som forsvarer ved diverse retssager, hvor *Amtorg's* eller kommunistpartiets interesser var på spil. Hans absolutte spidskompetence synes dog at have været fremskaffelse af falske pas. Det kunne være pas, der i deres oprindelse sådan set var ægte nok, men som siden hen var blevet forsynet med et foto af en anden person end den retmæssige indehaver. Der kunne også være tale om, at man på basis af en fødselsattest fra en person, der var afgået ved døden allerede som spæd, ansøgte myndighederne om et pas i dennes navn, således at en sovjetagent efterfølgende kunne overtage den afdødes identitet. Alt i alt et arbejdsfelt, der ganske vist kun var af overvejende teknisk-bureaukratisk karakter, men som dog samtidig må betegnes som absolut centralt, når målet var at sikre de illegale kurerer mod afsløring under deres hemmelige missioner.

Netop amerikanske pas ser ydermere ud til at have været særligt efterspurgt af sovjetstatens og Kominterns agenter, hvor så end i verden de udfoldede deres færdigheder. Dels fik indehavere af sådanne pas sædvanligvis lov at krydse de fleste grænser uden problemer. Dels vakte det ikke mistanke, hvis den rejsende så fremmedartet ud eller talte engelsk med stærk accent, al den stund USA jo var et indvandrerland, der havde plads til borgere af vidt forskellig herkomst. Og endelig var de amerikanske myndigheder dengang temmelig skødesløse i deres håndtering af papirerne, både når det gjaldt selve udstedelsen af passene, og hvad angår kontrollen med deres senere brug. Resultatet var, at tusindvis af kommunister fra både USA, Sovjetunionen og den øvrige verden til stadighed passerede landegrænserne ved hjælp af falske amerikanske identitetspapirer.³⁰

Inden arrestationen i København havde det åbenbart været Josephsons agt at begive sig videre til Moskva. Men efter udstået straf i Danmark blev han i stedet udvist til USA, hvor han gennem en årrække fortsatte

²⁹ Poznjakov 2005, s. 108.

³⁰ Thomas Sakmyster: *Red Conspirator. J. Peters and the American Communist Underground*, Urbana 2011, s. 66-67; Haynes & Klehr 1999, s. 79-82; Poznjakov 2005, s. 188-91. Ifølge den afhoppede sovjetiske efterretningsofficer Walter Krivitsky (Krivitskij, egl. Samuel Ginzberg) rejste sovjetagenter i 1920'erne især på tyske, østrigske og danske pas, mens amerikanske (og canadiske) pas var de foretrukne i 1930'erne; se Nigel West: *MASK. MI5's Penetration of the Communist Party of Great Britain*, London 2005, s. 256-57.

Ill. 5: Aleksandr Ulanovskij alias Nicholas Sherman – “forbryderbilleder” taget af dansk politi og siden oversendt til London. (National Archives)

med at yde verdenskommunismen værdifulde tjenester i sin egenskab af både advokat og pasforfalsker.³¹

Sherman = Ulanovskij

Spiontrioens tredje medlem, Nicholas Sherman, hed i virkeligheden slet ikke Sherman, men Aleksandr Petrovitj Ulanovskij. Ja, hans oprindelige navn var faktisk et helt tredje – Izrail Pinkhusovitj Khajkelevitj. Han var heller ikke amerikaner, som hans pas ellers oplyste, men sovjetborger fra Ukraine. Hans agentkarriere var startet i det sovjetiske hemmelige politi. Siden bistod han bl.a. den kommunistiske fagforeningsinternationale med at organisere interklubberne for søfolk. Uden tilsyneladende at forsømme efterretningsarbejdet. De mangeartede hverv førte ham vidt omkring i verden. I 1928 gik turen til Shanghai, hvor han – snart med assistance fra den senere mesterspion Richard Sorge – havde fået i opdrag at etablere et “illegalt residentur” for Sovjetunionens militære efterretningstjeneste, sandsynligvis i et tæt samspil med Kominterns lokale forbindelsespunkt. Netop den type residenturer blev i disse år stærkt opprioriteret fra Moskvas side. “Illegal” betød her, at medarbejderne opererede under falsk navn og på en hemmelig adresse og – officielt set – ikke var tilknyttet sovjetiske gesandtskaber eller handelsrepræsentationer. Udfordringen for residenturet i Shanghai bestod både i at etablere pålidelige kommunikationslinjer og i at indhente oplysninger om politiske og militære forhold i Kina og Japan. Ulanovskij fik dog relativt hurtigt nye opgaver på en anden, men mindst lige så vigtig skueplads – Tyskland.

Tilsyneladende gjorde han sig skyldig i forskellige brud på efterretningstjenestens interne sikkerhedsprocedurer på både kinesisk og tysk grund. Dette forhindrede imidlertid ikke, at han i 1931 blev placeret på den centrale post som den militære efterretningstjenestes “illegale resident” i USA. Her opholdt han sig under dæknavnene “Ulrich” og “Walter” – travlt beskæftiget med industrispionage rettet mod den amerikanske rustningsproduktion – indtil han i 1934 overtog posten som illegal resident i København, hvor han forud for Hotel Nordland synes at have logeret på ekstravagante steder som Hotel d’Angleterre og muligvis også Grand Hotel. I tilgift disponerede han over lejligheden

³¹ Weil 1995, s. 154; Haynes et al. 2009, s. 164; Haynes & Klehr 1999, s. 159; se også V.I. Pjatnitskij: *Osip Pjatnitskij i Komintern na vesakh istorii*, Minsk 2004, s. 310.

Ill. 6: Ulanovskij/Sherman, her med kone og datter.

i Elbagade i de perioder, hvor George Mink havde ting at ordne uden for Danmarks grænser.³²

Hans hovedopgave bestod nu i at indhente forsvarsrelaterede efterretninger fra Nazityskland og kanalisere dem videre til Moskva via København – efter al sandsynlighed især ved hjælp af lokalt rekrutterede kurerer, der bevægede sig ad søvejen. Ikke alene var det blevet ekstremt svært for sovjetiske efterretningsagenter at operere i selve Tyskland. Nabolandet mod øst, Polen, var ligeledes et yderst farefuldt rejseland for Moskvas folk. Netop derfor blev København i nogle år et af de vigtigste europæiske knudepunkter for den trafik, der blev udfoldet af Sovjetunionens militære efterretningstjeneste – suppleret på forskellig vis af både det københavnske forbindelsespunkt for OMS og det sovjetiske hemmelige politis stedlige efterretningsresidentur. Også set i forhold

³² Om Ulanovskijs opholdssteder i København, se Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen vedr. forklaringer i forb. m. politiets forundersøgelse, spec. forklaring af 22.2.1935, s. 2-6, sagsnr. 21, 1935; National Archives, KV 3/368, brev af 20.12.1934.

til den kommunistiske spionageaktivitet i f.eks. Storbritannien og USA fungerede København som en nyttig mellemstation.³³

Men dumdristigt nok havde Ulanovskij åbenbart bare ladet stå til, når George Mink med Jonathan Haslams ord gebærdede sig som “a loose cannon” og imod alle sikkerhedsregler – og tilsyneladende også til be-
kymring for Danmarks Kommunistiske Parti – uden skrupler hvervede velkendte kommunister som kurerer. Og så kom katastrofen: afsløring og arrestation. Det efterfølgende ophold i Vestre Fængsel var dog i sig selv til at bære for Ulanovskij. Som hans kone siden kunne berette, fandt han faktisk livet her “yderst komfortabelt”; maden var endog mere end rigelig, og der var mange gode bøger i biblioteket. Alligevel havde han til det sidste et horn i siden på Danmark som følge af dommen. Efter løsladelsen i 1936 tog han straks til Sverige, hvor den stedlige resident

³³ Om Ulanovskijs karriere generelt, se Weil 1995, s. 156-58; Poznjakov 2005, s. 53, 134, 297-98; Gorbunov 1998, s. 107; Pjatnitskij 2004, s. 304; Volodarsky 2014, s. 96-97; Lurje & Kotjik 2003, s. 479-80; Rosenfeldt 2011, s. 210-12; Rosenfeldt 2012, s. 113-20; Møller & Rosenfeldt 2014, s. 289-92, 296-97, 334; Ulanovskije 1982, passim, bl.a. s. 9. Vedr. Kominterns forbindelsespunkt i København, se Møller & Rosenfeldt 2014 og Rosenfeldt et al. 2016. Der findes ingen samlede undersøgelser af de aktiviteter, som *det sovjetiske hemmelige politi, OGPU/NKVD*, udfoldede på dansk grund i Mellemkrigstiden, men der er vidnesbyrd om, at dets Stockholm-residentur allerede i 1920'erne havde en “filial” i København. Vi kan også se, at der i OGPU/NKVD's centrale udlandsafdeling i Moskva i 1920'erne var en “nordlig sektor,” der bl.a. dækkede Danmark, at der i 1938 eksisterede en særlig sektion, der stod for de nordiske lande og Baltikum, og at danske anliggender i 1939 blev overført til en sektion, der tillige dækkede Tyskland og Ungarn. Endelig er der en række spredte oplysninger om enkelte medarbejdere fra OGPU/NKVD, der på forskellige tidspunkter har virket på dansk grund – såsom Vasilij Zarubin (opbyggede et illegalt OGPU-residentur i Danmark 1927-29), Jelizaveta Zarubina (assisterede sin mand Vasilij Zarubin i Danmark 1927-29), Alfred Neumann (operativ medarbejder ved det “legale” residentur i København fra april 1933 til februar 1935 under dække af at være sekretær ved det sovjetiske gesandtskab), Jack Soble (i København i 1932 i forbindelse med Trotskijs besøg her), Kitty Harris (1934-35 kurér for det legale residentur i København og ansvarlig for kontakten med Berlin og Stockholm; stod samtidig for kontakten til den tyske kommunist Ernst Wollweber; opererede under dække af at følge et kursus i dansk), Maksim Belskij (efterretningsarbejde i København 1925-27 under pseudonymet Beletskij og under dække af at være gesandtskabsattaché), B. Bortnovskij/Bronkovskij (opererede 1930-34 i Berlin og København), Aristarkh Rigin (legal resident i Danmark 1924-25 under dække af at være gesandtskabsattaché). Se specielt Poznjakov 2005, s. 53, 377, 379, 386, 446, 461; A. Kolpakidi & D. Prokhorov: *Vnesjnaja razvedka Rossii*, Moskva 2001, s. 12, 32-33, 165, 235, 305, 335, 492; Pjatnitskij 2004, s. 326; Antonov & Karpov 2001, s. 89-72 (specielt om Zarubins ophold i København). Hertil kommer den såkaldte Wollweberorganisation, der omtales andetsteds i denne artikel.

for Sovjets militære efterretningstjeneste sørgede for, at han kom velbeholdent tilbage til i fødelandet.³⁴

Få år senere fulgte Stalins store udrensninger, hvor en betydelig del af Ulanovskijs gamle kolleger blev henrettet, fængslet eller sendt i tvangsarbejdslejr. Selv slap han dog ganske usædvanligt med både livet og friheden i behold.

Sherman/Ulanovskij bevægede sig imidlertid på meget tynd is, der når som helst kunne bryde under ham, og måtte se sig afskediget fra Den Røde Hær midt under den værste terror i 1937 – tilmed med den ildevarslende begrundelse, at han “ikke indgød politisk tillid.” Under den nye udrensningsbølge, som Stalin udløste i slutningen af 1940erne, blev både han og hans kone dømt til anbringelse i tvangsarbejdslejr. Men i 1956 – tre år efter diktatorens død – kom de begge på fri fod igen. Da Aleksandr Ulanovskij døde i 1975, bosatte hans enke sig i Israel. I 1982 udkom i New York hendes og datteren Majjas fælles erindringsværk, *Istorija odnoj semi* – “Blot én families historie.”³⁵

Dette er i store træk det billede, der tegner sig i dag af de tre mænds liv og karriere. Men hvordan opfattede man i samtiden hele spionaffæren? Hvad kunne offentligheden dengang læse sig til i aviserne? Og hvad vidste de danske myndigheder?

Pressedækningen

I første omgang forsøgte politiet sig med en fortrolig orientering af den københavnske presse i håb om, at man her ville vise forståelse for, at en omtale af affæren kunne skade den videre efterforskning ganske alvorligt. Men selv om de større blade øjensynligt lovede ikke at nævne sagen, formåede pressen sin vane tro ikke at holde på en hemmelighed. Snart havde historien om arrestationerne til politiadvokat Arthur Andersens store forbitrelse fået spalteplads i en række danske aviser og tillige “vundet livlig publicitet” i den tyske presse – for ikke at tale om den franske, britiske, svenske og norske. Allerede 6. marts kunne flere dagblade i Danmark fortælle om en større sag, der nu var under oprulning. Journalisterne var tydeligvis ikke helt klar over, hvad sagen mere præcist handlede om. Men via deres særlige kontakter havde de ikke

³⁴ Haslam 2015, s. 66; Ulanovskije 1982, s. 19-21; Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935.

³⁵ Weil 1995, s. 158; Ulanovskije 1982, passim.

desto mindre fået fært af, at der var tale om hemmelig spionagevirksomhed eller – som nogle ville vide – en “kommunistisk terrorbande,” og at adskillige udlændinge indtil videre var blevet anholdt. Pressekorpsets noget famlende tilgang skyldtes utvivlsomt, at myndighederne stadig gjorde, hvad de kunne, for at holde kortene mere end almindeligt tæt ind til kroppen. Historierne begyndte derfor hurtigt at stritte i forskellige retninger, og en strøm af mere eller mindre fantasifulde rygter tog gradvis fart.³⁶

På adskillige punkter var pressen dog på sporet af noget, der i hvert fald mindede om de faktiske hændelser. Aviserne kunne f.eks. berette, hvordan politiet ved en ren og skær tilfældighed var kommet under vejr med det mystiske spionagenetværk, da en ung pige, der arbejdede på et pensionat på Vesterbro, havde anmeldt en amerikaner for at have “forulempet hende på det groveste.” Ekstra Bladet mente mere specifikt at vide, at overfaldet var sket på Hotel Nordland. Datidens presseforlydender er således nok en medvirkende årsag til, at dette hotel har fået en mere fremtrædende placering i en del af historieskrivningen, end der var dækning for i virkelighedens verden. Flere aviser skrev desuden – fejlagtigt, som vi har set – at pigens anmeldelse havde vist sig ikke at holde vand, men oplyste også – som sandt var – at anmeldelsen havde ført til ransagning af den påståede gerningsmands logi, og at en mængde belastende materiale var dukket op i den sammenhæng.

Dette materiale formåede den danske presse ligeledes at beskrive nogenlunde korrekt og præcist. Læserne fik f.eks. at vide, at det drejede sig om et større antal pas lydende på forskellige navne, om diverse landkort og søkort, om forskellige fotografier og om en række kodede dokumenter. Aviserne kunne også oplyse, at politiet efter de opsigtsvækkende fund havde etableret overvågning af pensionatet, resp. hotellet, så man kunne holde øje med alle, der kom for at besøge overfaldsmanden. Yderligere et antal personer mentes at være blevet anholdt på den konto, herunder i hvert fald to amerikanere og flere canadiere, tjekker og letter – foruden adskillige danskere. De anholdte udlændinge insisterede ifølge presserapporterne på, at de blot var forretningsfolk, og

³⁶ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, spec. indberetning af 6.3.1935 fra politiadvokat Arthur Andersen til politidirektøren samt tilføjelser hertil fra statsadvokaten og rigsadvokaten 6.3. og 9.3.1935, sagsnr. 324, 1935; Weil 1995, s. 156. Se bl.a. *Aftenbladet*, *BT*, *Berlingske Tidende*, *Ekstra Bladet* og *Dagens Nyheder* 6.3.1935 (f.eks. i Avissamlingen, Det Kongelige Bibliotek). At dømme efter sagsmaterialet overvejede politiet at retsforfølge de ansvarshavende redaktører på de pågældende aviser.

at de end ikke kendte hinandens navne. Herudover var de angiveligt tavse som graven.³⁷

Gruppens tilsyneladende ret overdådige livstil fangede i særlig grad visse journalisters opmærksomhed. Efter sigende havde politiet fundet de anholdte i besiddelse af store kontante pengebeløb – ifølge Aftenbladet mellem 10.000 og 15.000 kr. – samt af flere checkhæfter til Københavns førende banker. I åbenbar modstrid med omtalen af “pensionatet på Vesterbro” hed det i denne sammenhæng, at de havde “boet på byens bedste hoteller, medførende meget elegant og omfangsrig bagage.” Sidenhen kunne Aftenbladet endog berette, at en af gruppens medlemmer var i besiddelse af “intet mindre end 50 fine manchetskjorter.” Hvilket jo alt sammen passer ganske godt med de vidnesbyrd, vi eksempelvis har i dag om Shermans forkærlighed for steder som d’Angleterre eller Grand Hotel. Og vel i nogen grad også med det billede, der tegner sig af Nordland på Vesterbrogade, som faktisk var et hotel af en vis eksklusivitet med et tilsvarende prisniveau, men samtidig dog havde ry for at lægge lokaler til en del aktiviteter, der ikke helt tålte dagens lys.³⁸

Imidlertid var det svært for den danske presse at tro på, at der virkelig var tale om forretningsmænd, al den stund de angiveligt havde opholdt sig i Danmark i over tre måneder, men stadig ikke havde afsluttet nogen forretning, ja, “end ikke gjort forsøg på at købe eller sælge noget.”

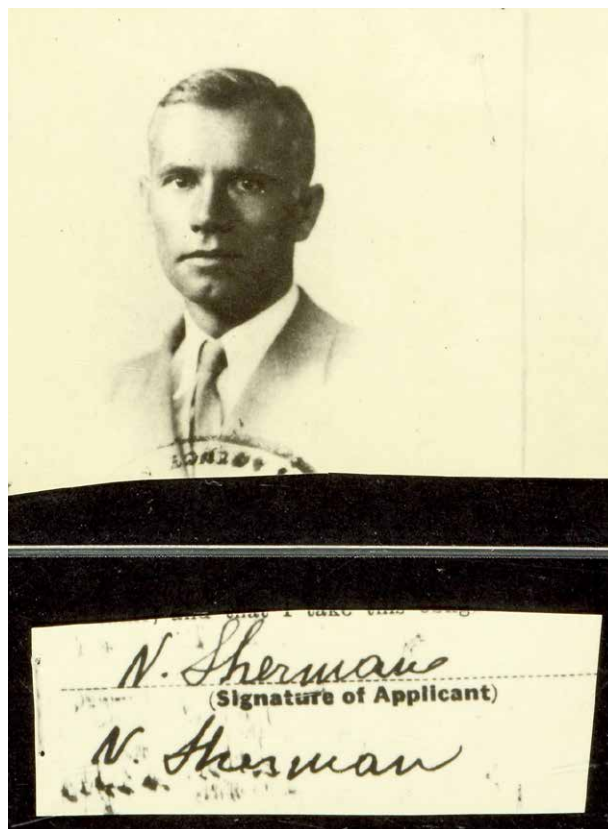
Pressen kunne da også meddele – aldeles korrekt – at sagen trak tråde til danske sømandsorganisationer, og at adskillige af de arresterede danskere havde tilknytning til disse. Ifølge flere blade havde politiet været en tur i provinsen og bl.a. i Esbjerg forsøgt at kortlægge de arresteredes færden. Et af målene var efter sigende at finde ud af, hvilke havne og fyrtårne de havde passeret på deres forskellige rejser til søs. Aviserne havde ydermere erfaret, at en “berømt amerikansk strejkeleder” ved navn George Mink var blandt de anholdte.

På grund af politiets tilbageholdenhed med oplysninger var der i almindelighed nogen forvirring omkring arrestanternes navne. Berlingske Tidende skrev således, at den pågrebne overfaldsmand hed Shirman, og at han delte hotelværelse med en tysker ved navn Grünfeld. Her er altså igen et eksempel på, at mediernes informationer ikke var hentet helt ud af den blå luft, men på den anden side ikke ligefrem ramte plet. For både Shirman – dvs. Sherman – og Grünfeld var jo vitterligt invol-

³⁷ *Ekstra Bladet, Dagens Nyheder, Jyllands Posten, Berlingske Tidende og Aftenbladet* i perioden 6.3.-11.3.1935; helt tavse var de anholdte dog ingenlunde.

³⁸ *Aftenbladet* 6.3., 15.6., 31.7.1935. Se f.eks. også DobbeltDanmark.dk/Historier: Hotel Nordland, samt Nørgaard 1985, s. 141.

Ill. 7: Foto og underskrift på den pasansøgning, der skulle bane vej for, at Aleksandr Ulanovskij kunne optræde som Nicholas Sherman i Danmark. Den rigtige Nicholas Sherman var afgang ved døden i 1926. (National Archives)

veret i spionaffæren og boede også på samme hotel. Men ingen af dem havde haft noget at gøre med overgrebet på Olga Larsen i Elbagade.³⁹

Det varede ikke længe, før også navnene Josephson, Rosenthal og Rabinowitz fandt vej til avisernes spalter, uden dog at personernes sande jeg lod sig klarlægge. Med henvisning til en artikel i den norske avis Tidens Tegn kunne BT og Dagens Nyheder desuden fortælle, at politiet i Norge var meget interesseret i sagen, og at den i København arresterede amerikaner muligvis var identisk med en vis Mr. Goodwin, som for nylig var set i Oslo og tilsyneladende havde noget at gøre med en sovjetisk spionring, der kort tid forinden var blevet afsløret i Finland. Trods dette rygttes noget luftige karakter, var det – som vi senere skal erfare – ikke helt ved siden af at pege på en mulig forbindelse mellem

³⁹ BT 6.3., 8.3., 10.3., 11.3.1935; Dagens Nyheder 8.3., 10.3., 16.3.1935; Aftenbladet 7.3.1935; Arbejderbladet 8.3.1935; Berlingske Tidende 11.3., 16.3.1935.

begivenhederne i København og den aktuelle finske spionsag, også kaldet Maria Martin-affæren.⁴⁰

De udpræget spekulative pressehistorier antog hurtigt en ganske spektakulær karakter. Allerede i de første uger af marts fremkom der flere sensationelle rapporter om, at de anholdte havde været ved at forberede et regulært komplot mod fremtrædende personer uden for Danmarks grænser og endog satsede på at fremkalde en revolte i det pågældende land. I nogle medier blev det udtrykt nok så konkret. Gruppens aktiviteter var angiveligt rettet direkte imod naziregimet i Tyskland. Eller som bl.a. Ekstra Bladet kunne berette med henvisning til den britiske avis The Daily Telegraph: Det drejede sig om intet mindre end et anslag mod Hitlers liv.⁴¹

På baggrund af den slags rygter kan det ikke undre, at sagen fra første færd vakte betydelig international opmærksomhed. Særligt mærkeligt er det måske heller ikke, når Politiken i midten af marts kunne fortælle, at "Goerings Gestapo" bistod de danske myndigheder med opklaringsarbejdet. Specielt skulle tyske eksperter have lagt sig i selen for at dechiffrere de beslaglagte kodedokumenter. At man på det tidspunkt søgte tysk ekspertise fremfor engelsk, skyldtes ifølge avisen, at Gestapo netop i en sag som den foreliggende havde særlig god grund til at bistå deres danske kolleger.⁴²

Byrettens dom, der faldt 15. juni, måtte umiddelbart tage sig ud som noget af et antiklimaks set i lyset af pressedækningen. For sagen var i mellemtiden skrumpet gevaldigt ind. Ingen af de arresterede blev fundet skyldige i spionage, endsige sammensværgelse eller planlægning af dødelige attentater. George Mink blev kun idømt 40 dages fængsel for blufærdighedskrænkelser, mens Nicholas Sherman fik 80 dage for at have rejst på eller været i besiddelse af falske pas. De øvrige anholdte var alle blevet løsladt på et tidligere tidspunkt. Tilmed uden nogen form for straf – bortset fra en enkelt dom for pasforfalskning.⁴³

⁴⁰ Ibidem, spec. *BT* 10. 3.1935; *Dagens Nyheder* 10. 3.1935.

⁴¹ *Ekstra Bladet* 8.3.1935; *Jyllands Posten* 8.3.1935.

⁴² *Politiken* 14.3.1935; avisens stavemåde for (Hermann) Göring.

⁴³ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935, desuden arrestantsag og løbende notater, sagsnr. 693, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling., udskrift af retsbogen, sagsnr. 21, 1935; Nørgaard 1985, s. 144. Mink og Shermans kompagnon Hans Grünfeld blev 3. juni frikendt af byretten for en tiltale for pasforfalskning, mens en anden af de tiltalte, Karl Hammermann, fik 60 dages fængsel for at have rejst på falsk pas og desuden blev pålagt at betale en beskeden del af sagsomkostningerne. Nogle uger forinden – den 13. maj – var Leon Josephson

Flere medier anlagde på den baggrund en lettere ironisk tone. Men som vi har set, ankede anklagemyndigheden dommen. Og landsretten nåede frem til et noget andet resultat. Både Mink og Sherman blev nu vitterligt dømt for militær spionage til fordel for en fremmed magt, og begge fik deres samlede synderegister takseret til 18 måneders fængsel.⁴⁴

De mere vidtløftige spekulationer i pressen var i mellemtiden stilnet noget af. Den 31. juli kunne Politiken ganske nøgternt konstatere, at landsretsdommen hvilede på syv punkter. Mink og Sherman kunne for det første ikke give nogen "rimelig" forklaring på, at de opholdt sig i Danmark. De havde desuden haft mistænkelige forbindelser til andre udlændinge, der befandt sig i København. De rådede over betydelige pengebeløb, selv om de ikke havde haft noget arbejde. De kunne ydermere ikke forklare, hvor disse midler kom fra. De benyttede sig af diverse københavnske dækadresser, hvortil der regelmæssigt indløb breve fra udlandet. De havde etableret "en formelig kurértjeneste," der blandt andet stod for deres kontakter til USA. Og så var de i besiddelse af et større antal kodede dokumenter.⁴⁵

Myndighedernes informationer

Gennem presseomtalen af landsretsdommen fik den danske offentlighed altså omsider en mere samlet og troværdig orientering om den

og Sybil Rosenthal blevet løsladt, mens David Rosenthal og Adolph Rabinowitz kom på fri fod 26. maj. De sigtede danskere var løbende blevet løsladt. Grundet bevisets stilling var politiadvokaten, statsadvokaten og rigsadvokaten i slutningen af maj endvidere blevet enige om at frafalde de opretholdt sigtelser mod alle andre end Mink, Sherman, Grünfeld og Hammermann. At dømme efter de krypterede telegrammer, som Kominterns københavnske forbindelsespunkt sendte til Moskva omkring midten af maj mente søfyrbøder Richard Jensen og DKP dengang at vide, at Mink allerede var blevet sat på fri fod, at de andre anholdte også snart ville være ude af fængslet igen, og at alle derefter kunne forlade Danmark på et af "vore," dvs. Sovjetunionens, skibe. Men det var altså ikke helt sådan, det gik. Se MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW 17/9, 1935, nr. 88, 95, 97, 115, 129, 134, 151 samt unummereret telegram fra Kbh. 10.5.; Rosenfeldt 2012, s. 118-20.

⁴⁴ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af Østre Landsrets dombog for 3. afdeling, 30.7.1935, sagsnr. 13 209, 1935; *Aarhus Stiftstidende* 15.6.1935; *Arbejderbladet* 15.6.1935. Mens den konservative *Aarhus Stiftstidende* omtalte sagen under overskriften 'Spionsagen, der løb ud i sandet,' konstaterede det kommunistiske *Arbejderbladet* med vejledende brug af gåseøjne, at "spion"-sagen nu var afsluttet

⁴⁵ *Politiken* 31.7.1935. Se eksempelvis også *Jyllands Posten* og *Berlingske Tidende* 31.7.1935 for en kortere omtale af landsrettens dom. Både Mink og Sherman stod desuden til udvisning af Danmark efter udstået straf.

mystiske spionsag. Men de relativt generelle formuleringer, som avisernes læsere blev præsenteret for, afslørede jo på ingen måde den fulde historie om affærens bagmænd og baggrund. Spørgsmålet er så, hvor mange vidnesbyrd politiet, anklagemyndigheden og dommerne dengang havde at holde sig til – udover dem, der i mere eller mindre korrekt form var sluppet ud til offentligheden.

I det anklageskrift, der forelå ved sagens behandling i Københavns Byret, blev der bl.a. henvist til en rapport fra Generalstabens Efterretningssektion, ifølge hvilken der var fundet “eklatant bevis” for, at de anholdte havde drevet spionage mod Tyskland, “antagelig for kommunistisk regning.” Endog byretten anså det faktisk for godtgjort, at Mink og Sherman havde forsøgt at skaffe sig ikke offentligt tilgængelige oplysninger om tyske militære forhold. Men man fandt det ikke fuldt ud bevist, at en fremmed magts efterretningstjeneste var blevet hjulpet med eller sat i stand til “umiddelbart eller middelbart at virke inden for den danske stats område,” som det hed i straffelovens § 105 i kapitlet om forbrydelser mod statens selvstændighed og sikkerhed. Det var specielt denne distinktion, der i første omgang førte til frifindelsen for spionage, men som landsretten altså ikke tillagde samme vægt.⁴⁶

Erik Nørgaard mener, at den endelige dom over Mink og Sherman/Ulanovskij hvilede på “tynde beviser,” og hævder også, at politiet aldrig fik klarlagt, hvilke udenlandske kredse Mink og Sherman havde forbindelse til.⁴⁷

I PET-kommissionens beretning om Politiets Efterretningstjeneste i Danmark fra 2009 lyder det næsten som et ekko af Nørgaard, at det før Anden Verdenskrig aldrig lykkedes dansk politi at fastslå, hvem der stod bag spionagen. Hvorefter det tilføjes: “Det må have vakt en del opsigt i PET i oktober 1952, da den rigtige identitet på de tidligere fængslede blev afsløret. Ifølge nye oplysninger, der var tilgået de svenske myndigheder, skulle Nicholas Shermans virkelige navn være Aleksandr Petrovitj Ulanovskij. Inden han kom til Danmark havde han fungeret som den sovjetiske militære efterretningstjeneste GRU’s leder i USA.”

Efter at have modtaget de angiveligt nye informationer iværksatte Politiets Efterretningstjeneste straks en undersøgelse af Sherman-Mink-

⁴⁶ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling. spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935, samt dokumentet “Spørgsmål om tiltale i spionsagen,” s. 5, sagsnr. 693, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling., sagsnr. 21, 1935. Med fremhævelsen af Tyskland blev det således også sagt, at spionsagen ikke betragtedes som direkte rettet mod den danske stat.

⁴⁷ Nørgaard 1985, s. 141.

sagens akter. PET sluttede heraf – stadig ifølge kommissionsberetningen – at netværket “sandsynligvis” havde udført spionage til fordel for Sovjetunionen. Et lidt spagfærdig konklusion må man vel sige, al den stund politiet nu vitterligt *vidste*, at Sherman/Ulanovskij var en fremtrædende medarbejder ved den sovjetiske militære efterretningstjeneste. Den mere bredtfaavnende bog om PET, skrevet af Schmidt, Mariager og Heiberg, giver på samme vis læseren det indtryk, at det først nogle år efter krigen blev klart for danske myndigheder, at Nicholas Sherman var identisk med sovjetagenten Aleksandr Ulanovskij. Men her er der ingen antydning af, at PET stadig var lidt usikker på, om Ulanovskij også på dansk grund nu virkelig havde arbejdet for Moskva.⁴⁸

Under alle omstændigheder: Hvis det rent faktisk holder stik, at medarbejderne hos Politiets Efterretningstjeneste så sent som i 1952 blev aldeles overrumplede over at høre om Ulanovskij og hans specielle profession – og dermed om et vigtigt og måske instruktivt tilfælde af sovjetespionage i Danmark – forekommer PET ikke at have været særlig meget oppe på mærkerne her. At dømme efter sagsmaterialet fra 1935 havde dansk politi forud for rettens dom indsamlet adskillige oplysninger om den side af sagen. Myndighederne i Storbritannien kunne eksempelvis meddele, at Nicholas Sherman aldeles ikke var amerikaner, men sovjetborger og sågar general af reserven i Den Røde Hær. I de britiske arkiver er der også en række andre vidnesbyrd om, at man i London både var bekendt med Shermans alter ego i skikkelse af Ulanovskij og hans forbindelser til sovjetisk spionage. Selve navneoplysningen lod briterne ganske vist ikke tilgå København med det samme – i hvert fald ikke officielt. Men der er ingen tvivl om, at danske, britiske og (mere indirekte) amerikanske myndigheder i vidt omfang udvekslede informationer om både Sherman og Mink, deres baggrund som sovjetagenter og deres arrestation i København. Og den 27. maj modtog dansk politi en formel rapport fra det canadiske politi, som lod forstå, at Nicholas Sherman “bestemt er identificeret som” – Aleksandr Ulanovskij. Hans egen hustru, Nadezjdaja Ulanovskaja, vil ydermere vide, at også finsk politi kunne oplyse de danske myndigheder om hendes mands rigtige navn og rang. Alene dette peger altså ret klart i retning af, at Nicholas Sherman og hans kampfæller agerede på vegne af en fremmed magt, og at denne fremmede magt var Sovjetunionen.⁴⁹

⁴⁸ *PET-kommissionens beretning*, bd. 6, 2009, s.93-94; Schmidt et al. 2009, s. 27-28.

⁴⁹ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, s. 13-14, sagsnr. 13 209, 1935, spec. rettens præmisser for dommen, samt dokumentet “Spørgsmål om tiltale i spionsagen” af 25.5.1935, sagsnr. 693 (fra

Men man kunne også henholde sig til diverse udsagn fra de anholdte danskere. Kommunisten og matrosen William Larsen lod sig således med stor fortælleglæde afhøre om, hvordan han som “kurérleder” dels tog sig af selve hvervningen af kurererne, dels skaffede adresser på herboende danskere, der kunne fungere som “levende postkasser.” Hans beretning blev tilmed bekræftet af en række af de øvrige arrestanter. Larsen kunne yderligere oplyse, at de allerede eksisterende kurerruter gik mellem København og New York, København og Stettin og Esbjerg og Antwerpen, mens man arbejdede på at få etableret helt nye ruter til havnebyer i England og Sverige, herunder Stockholm. Han lagde heller ikke skjul på, at han modtog både ordrer og penge fra George Mink, og at de to mænd havde haft kontakt med hinanden, lige siden Larsen fire-fem år tidligere havde opholdt sig i USA. Politiet erfarede tillige, at der til de danskbemandede postkasser var indgået breve to-tre gange om ugen siden sommeren 1934 fra både USA, Frankrig, Belgien, England, Tyskland, Italien og Sovjetunionen, at i hvert fald en del af disse breve var krypterede, og at brevene ved Larsens mellemkomst var blevet overgivet til Mink eller Sherman på adressen i Elbagade. Men den danske matros havde også på flere andre måder givet Mink en hjælpende hånd. For eksempel ved at skaffe ham Amager-lejligheden,

canadisk politi vidste man, at Ulanovskij tillige var kendt som “Sorokin”); Weil 1995, s. 155-56; Ulanovskije 1982, s. 119-21; National Archives, KV 2/1417-18 [...], Ulanovski, Alexander Petrovich; KV 3/368 [...], Agents, Denmark. Enquiries connected with the arrest of Soviet agents in Denmark, samt Documents captured in Copenhagen in 1935; KV 2/5158 1 k [...]. Personal particulars: Jensen, Erik Aage Richard, dokumenter af 23.5.1935 og 17.5.1935. Ifølge Volodarsky 2014, s. 623, havde Aleksandr Ulanovskij været på den britiske kontraspyonage- og sikkerhedstjeneste MI5's “watch list” siden 1925. Udtrykket “bestemt er identificeret som Ulanovskij” optræder også i det britiske materiale og stammer efter alt at dømme oprindeligt fra London. Der må her sondres mellem to spørgsmål. Dansk politi blev snart klar over, at Shermans oplysninger om fødested, fødselsdato osv. var falske, og måtte i denne basale forstand opgave at fastslå hans identitet. Men alt tyder på, at politiet både var bekendt med navnet Ulanovskij og vidste væsentlig mere om hans rolle som sovjetespion, end det fremgår af PET-undersøgelsen. Lige så med George Mink. Politiet kunne ikke afgøre, om oplysningerne i hans pas var korrekte, og havde på den måde ingen sikker viden om hans sande jeg. Men man var ganske godt informeret om hans aktuelle Komintern- og agentmeritter, lige som pressen jo kunne præsentere ham som en sågar “berømt amerikansk strejkeleder.” Se også National Archives, KV 2/2067 [...] Mink, George. Liste over telefonsamtaler og dokumenter vedr. Mink, passim, bl.a. 5.3.1935, 9.3.1935, 12.3.1935, desuden dokumenterne 26a 23.10.1935 (brev fra “Chefen for Statspolitiet” i Danmark), 19b 18.7.1935, 17a 26.4.1935, 8a 15.3.1935, 7a 13.3.1935 og 5a (udateret henvisning til skrivelse fra Special Branch af 11.3.1935).

ved at købe søkort over både Kattégat, Skagerrak, Bælterne, Øresund og Østersøen og ved at hverve den unge danske kommunist Grethe Petersen, der efter planen skulle uddannes som telegrafist. Afhøringen af William Larsen ledte endelig på sporet af et par mere kuriøse detaljer. Ved en ransagning på hans bopæl havde politiet således fundet et nåleemblem, der på mystisk vis var gemt i en lampe og forestillede en golf- eller hockeyspiller. Forklaringen her lød, at det drejede sig om en særlig slipsenål, som de kommunistiske kurerer brugte til at identificere sig over for ligesindede.⁵⁰

Sytten år senere så ophavsmændene til den svenske rapport sig ligeledes i stand til at afsløre, at flere danske kommunister havde været indblandet i spionaffæren. I PET-kommissionens referat af denne rapport nævnes dog ingen navne. Men det oplyses i Schmidt, Mariager og Heibergs værk, som bygger på de samme PET-arkivalier, at det bl.a. drejede sig om William Larsen og Harry Rasmussen. Heller ikke dette burde med andre ord være kommet helt bag på de danske myndigheder under Den Kolde Krig, medmindre PET's medarbejdere vitterligt savnede ethvert kendskab til 1935-affæren, indtil efterretningstjenesten i et venligtsindet naboland henledte deres opmærksomhed på den. Som vi har set, fremgår det allerede af sagsmaterialet fra 1935, at spionaffæren som minimum involverede ni navngivne danske kommunister eller sympatisører, herunder netop Larsen og Rasmussen.⁵¹

Det københavnske politi fandt også meget hurtigt ud af, at den ene af George Minks besøgsvenner, Leon Josephson, var en "kendt kommunistisk sagfører" fra USA, og at hans aktuelle rejsemål havde været Sovjetunionen. Hertil skal så lægges, at Mink selv viste sig at ligge inde med materiale, der indeholdt flere referencer til adresser i kommuni-

⁵⁰ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, sagsnr. 21, 1935, spec. William Larsens løbende forklaringer i forb. m. politiets forundersøgelse; *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 4/98; Weil 1995, s. 155.

⁵¹ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, sagsnr. 13 209, 1935, passim, samt arrestantsag fra slutningen af maj 1935, sagsnr. 693; København Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, sagsnr. 21, 1935; Weil 1995, s. 155; *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 4/98-5/99; National Archives, KV 3/368 [...]. Documents captured in Copenhagen in 1935; *PET-kommissionens beretning*, bd. 6, 2009, s. 93-95; Schmidt et al. 2009, s. 27-28. I det britiske materiale om 1935-affæren finder man flere adresser på danske kvinder udover de her nævnte. Måske på grund af dem er der også et notat om, at Mink var kendt som en Don Juan. Man lå med andre ord inde med oplysninger om hans personlige vandel.

stiske metropoler som Moskva og Leningrad, og at det ingenlunde kun var fra briterne, at dansk politi modtog oplysninger om hans arbejde for Komintern. Det polske indenrigsministerium kunne f.eks. fortælle, at han endog stod som leder af en organisation i København, der varetog forbindelsen mellem Komintern-hovedkvarteret i Sovjetunionen og kommunistiske partier og støttepunkter i Danmark og flere andre lande i nærområdet. Dette er dog næppe aldeles korrekt; Mink synes jo kun at have opholdt sig relativt kort tid på dansk jord. Men særlig langt fra sandheden er det måske heller ikke. Ifølge efterretningsspecialisten V.V. Poznjakov fungerede Mink i hvert fald først i 1930'erne som repræsentant for Kominterns kommunikationstjeneste, OMS, i Hamborg. Det ligger derfor nær at antage, at han beklædte denne post, inden der blev etableret et særskilt forbindelsespunkt for OMS i København, og at trafikken mellem Moskva og en gruppe udenlandske kommunistpartier, herunder det danske, dengang gik over det tyske OMS-apparat i Berlin og Hamborg.⁵²

Under alle omstændigheder kan selve budskabet fra polakkerne jo kun have bidraget til at skærpe det danske politis opmærksomhed endnu mere omkring alt det, der havde med de anholdtes kommunistiske baggrund at gøre. Ikke mindst i betragtning af, at der efter arrestationerne blev ved med at indløbe post til de pågældende personers adresser, bl.a. direkte fra Moskva. Materialet fra sagen dokumenterer klart, at post- og telegrafvæsenet i København havde fået pålæg om at tilbageholde og til retten udlevere breve, andre forsendelser og telegrammer, der var stilet til eller kunne antages at være bestemt for de anholdte. Så længe det vel at mærke varede. Avisernes afsløringer overbeviste snart afsenderne om, at det gjaldt om at få stoppet denne trafik.⁵³

⁵² Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, spec. dokumentet "Spørgsmål om tiltale i spionsagen," s. 7-9, sagsnr. 693, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, sagsnr. 21, 1935 (her fremgår det, at to personer fra det polske indenrigsministerium kom til København i anledning af sagen); Weil 1995, s. 154-56; Poznjakov 2005, s. 434 (hvis tidsangivelse dog synes at være lidt upræcis). Sml. Jensen 1957, s. 95; her hævdes det, at DKP i en periode sendte en særlig kurer ned for at hente økonomisk støtte i Tyskland: i dette tilfælde skete det dog i Berlin, hvor en ansat ved forlaget Ullstein ifølge Richard Jensen fungerede som Komintern-repræsentant i det skjulte.

⁵³ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, indberetning af 6.3.1935, sagsnr. 324; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. rettens løbende kendelser vedr. kontrol af post til de anholdte, sagsnr. 21, 1935; Weil 1995, s. 156. Ifølge det lokaliserede sagsmateriale omfattede brev- og telegramkontrollen i hvert fald følgende anholdte: George Mink (Elbagade 14), Nicholas Sherman og Hans Grünfeld (Hotel Nordland), Leon Josephson (Hotel Kong Frederik), Adolph Rabinowitz (Turisthotel-

Men der var adskillige andre vidnesbyrd. Bedømt især efter de viseringer og ind- og udrejsestempler, som man fandt i de anholdtes pas, havde i hvert fald de fleste af dem udfoldet en særdeles heftig rejseaktivitet i månederne forud for afsløringen i København.

I 1934 nåede Mink at opholde sig for kortere eller længere tid både i Danmark, flere andre europæiske lande og USA. Han betrådte på ny dansk jord i Esbjerg 11. januar 1935 efter en rejse fra New York, der gik over Southampton i Storbritannien. Men han slog sig ikke til ro her; allerede 21. januar rejste han via Gedser videre til Warnemünde. Blot fire dage senere var han dog atter i Danmark, hvor han fik opholdstilladelse 14. februar. Fire dage senere gik turen til Warnemünde igen. Men kun for én dag. Derefter kom det som tidligere nævnt til et gensyn med havnen i Gedser.⁵⁴

Josephson synes at have været et smut i Tyskland og Frankrig ved årsskiftet 1934/35. Lige som Mink ankom han til Esbjerg 11. januar 1935 efter en rejse fra Southampton; man må altså antage, at de to mænd fulgtes ad på denne mission. Allerede samme dag rejste han imidlertid atter ud af Danmark fra Esbjerg for siden at dukke op i Polen, som han forlod igen 29. januar. Den følgende dag befandt han sig i Warnemünde. Og snart efter vinkede Danmark atter forude.⁵⁵

Sherman/Ulanovskij fremstod ligeledes som lidt af en farende svend. Tilbage i 1933 havde han nået at besøge både Tyskland, Storbritannien, Kina, Frankrig, Letland og Polen. Han er registreret som indrejst i Kastrup 24. juli 1934. Allerede samme dag var han på en sviptur til Malmø. Her så man ham på ny 15. august. Blot to dage senere befandt han sig atter i København, og efter yderligere tolv dages forløb krydsede han tilsyneladende Øresund flere gange inden for samme døgn. I de næste måneder vekslede han med korte intervaller mellem Helsingborg, Malmø, Kastrup, Gedser, Warnemünde, Esbjerg, Harwich og Køben-

let), Karl Hammermann (Grand Hotel), David og Sybil Rosenthal (Hotel Hafnia), William og Julia Larsen (Johan Kellers Vej 8), Harry og Ingeborg Rasmussen (Pilestræde 80), Broder og Else Christensen (Dronningens Tværgade 51), Emma Fricke (Teglgaardsstræde 10 B) og Heinrich Brandborg (Kirkegade, Esbjerg, påmønstreret "S/S A.P. Bernstorff"). Hertil kom så de tilfælde, hvor der efter alt at dømme blev etableret fysisk overvågning af adresserne.

⁵⁴ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, s. 2-3, sagsnr. 13 209, 1935; *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 2/96 (som tidligere nævnt er der en vis tvivl omkring nogle af datoerne, mest tænkeligt på grund af uklarheder i dele af kildematerialet).

⁵⁵ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 2/96; Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, s. 2-3, sagsnr. 13 209, 1935.

havn. Den 19. januar 1935 forlod han på ny Danmark – og nåede efter en rejse over Storbritannien, Frankrig og Tyskland frem til Polen, hvorhen Josephson også var søgt. Ifølge de tyske myndigheder passerede han Berlin på sin januarfærd. Ved én lejlighed fik han udstedt en rejsecheck på 100 Reichsmark på Bahnhof Friedrichstrasse; ved en anden mødtes han med en uidentificeret person på en café. Og så benyttede han sig flittigt af en postboks i byen. Hans besøg i Polen blev kort. Den 1. februar satte han atter kursen mod danske kyster.⁵⁶

Det fremgår desuden, at Hans Grünfeld – ligeledes en af de personer, der uforvarende var dukket op på Minks bopæl midt under en ransagning – i perioden fra 1. oktober 1934 til 17. februar 1935 havde foretaget talrige rejser frem og tilbage mellem Warnemünde, Gedser, Kastrup, Malmø og København, dog med en pause indimellem. To af de øvrige anholdte – David Rosenthal og hans hustru Sybil – må siges at have valgt en rejserute lidt ud over det sædvanlige, da de på et canadisk pas forlod USA med Danmark som destination, al den stund turen gik fra New York hele vejen mod vest over Stillehavet til Kina og herfra via Manchukuo, Sovjetunionen, Letland og Litauen til tysk jord i Kiel-Holtenau og straks derefter videre til Padborg, hvor de ankom 22. februar 1935. Fremme i København afleverede David Rosenthal to blyantsnotater i Minks brevkasse i Elbagade på Amager.⁵⁷

Det billede, der allerede dengang tegnede sig af et ganske vidtstrakt, omkostningstungt og statssubsidieret netværk, skal naturligvis også ses i lyset af alle de effekter, som dansk politi havde beslægtet hos de anholdte: falske pas, sø- og landkort, kodede meldinger og diverse notater om tyske værfter, hvor der blev bygget undervandsbåde og destroyere. I lejligheden i Elbagade fandt man tilmed en “meget kraftig” radiomodtager. Arrestanternes ret særegne og hyppigt skiftende forklaringer bidrog ikke ligefrem til at eliminere mistanken om urent trav. Først nægtede de at kende hinanden. Dernæst indrømmede de at have haft indbyrdes kontakt, men kun – blev det understreget – i form af tilfældige møder, f.eks. på danserrestauranten Wivex, på gader og stræder og i en sporvogn. De hævdede også, at deres interesse for militære spørgsmål alene hidrørte fra et *politisk* ønske om at efterkontrollere nogle tvivl-

⁵⁶ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 3/97; Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, sagsnr. 13 209, 1935.

⁵⁷ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 2/96; Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling. udskrift af dombogen i sagen mod Hans Grünfeld og Karl Hammermann samt udskrift af retsbogen vedr. afhøring af David og Sybil Rosenthal 27.2.1935 i forb. m. politiets forundersøgelse, s. 13-16, sagsnr. 21, 1935.

144
98

Grenzbescheinigung Warmmünde v. 18.1.35
Ausgereist Warmmünde am 16.2.35
Eingereist Gjedser am 17.2.35

In dem Paß Nr. 195380 des Leon Josephson,
ausgestellt am 13.12.34 in der U.S.A.:

Sichtvermerk: deutsches New-York vom 18.12.34
Sichtvermerk: französisches New-York v. 2.1.35
Durchreisestempel Southampton vom 2.1.35
Eingereist Ebbjerg am 11.1.35
Ausgereist Ebbjerg am 11.1.35
Eingereist Tetschen am 20.1.35
Grenzbescheinigung vom 20.1.35
Ausgereist Bodenbush am 20.1.35
Stempel unleserlich vom 22.1.35
Ausreisestempel polnischer vom 29.1.35
Stempel unleserlich Warmmünde vom 30.1.35
Grenzbescheinigung vom 30.1.35
Eingereist Gjedser am 20.2.35

In dem Paß Nr. 91711 für David Ramenthal,
und dessen Ehefrau Sybill, geb. Levi, ausgestellt am
20.11.34 in Kanada:

Sichtvermerk: chinesisches New-York 26.11.34
Sichtvermerk: russisches Changhai vom 28.12.34
Stempel Mandschukuo vom 21.1.35
Stempel chinesisches Datum unleserlich
Sichtvermerk: litauisches ? Łockau v. 14.2.35
Sichtvermerk: lettisches Moskau vom 14.2.35
Abgabestempel 2 Stück Lettische vom 15.2.35
Abgabestempel litauisches ? vom 16.2.35
Stempel Litauischer ? vom 16.2.35
Anmeldestempel deutscher vom 18.2.35
Stempel Litauischer vom 19.2.35
Stempel Deutscher Kiel-Holtenau vom 21.2.35
Grenzbescheinigung vom 22.2.35
Stempel deutscher Schleswig vom 22.2.35
Eingereist Pattburg am 22.2.35

Die weiteren Ermittlungen in Kopenhagen, Berlin und
zum Teil auch Warschau führten zunächst zu folgendem
Ergebnis:

In der Wohnung des Mink in Kopenhagen wurden
verschiedene Notizbücher und Schriften mit chiffriertem
Inhalt gefunden, aus denen zu ersehen war, daß Mink
und seine jüdischen Helfershelfer Agenten der Komintern
waren. In der Wohnung des festgenommenen dänischen Kom-
munisten Larsen wurden im Beleuchtungskörper eines
Zimmers versteckt einige Abzeichen neutraler Natur gefun-
den, über die Larsen aus sagte, daß sie als Ab-
zeichen der kommunistischen internationalen Kuriers
dienten. Es handelt sich um eine Anstecknadel, einen

Golf-

somme oplysninger vedrørende det tyske forsvar, der var fremkommet i fransk presse. Og ja, Sherman havde godt nok krydset Sundet særdeles ofte, men hovedsagelig – erklærede han – fordi han kunne lide at tage på fornøjelsesrejser til Sverige. Og jo, Sherman var også igen og igen vendt tilbage til Danmark fra sine talrige udlandsrejser, men ifølge ham selv – denne stamgæst på de bedste københavnske hoteller – alene fordi det var så billigt at leve her. Vel var han i besiddelse af en hel del søkort og landkort. Men det skyldtes kun, at han vidste så lidt om Danmark og gerne ville lære landet bedre at kende. Han indrømmede nu, at han ind imellem havde befundet sig alene i lejligheden i Elbagade. Men det var altså blot, fordi han havde behov for at høre radio eller skrive et brev i fred og ro. Den dag, han blev anholdt, havde han simpelt hen opsøgt George Mink for at få et slag kort. Det lod sig godt nok ikke benægte, at der i Minks lejlighed lå flere bind af Lloyds skibsregister, men her var der – lød forklaringen – bare tale om en gave til en bekendt, som på grund af bortrejse dog desværre var gået glip af betænksomheden.⁵⁸

Alt i alt: Enten har Politiets Efterretningstjeneste slet ikke interesseret sig for det væld af vidnesbyrd, der forelå om en af de mest bemærkelsesværdige og klart sovjetstyrede spionaffærer fra Mellemligstidens Danmark, før i oktober 1952, dvs. få måneder før Stalins død, hvor man så omsider er blevet vakt til dåd af svenskerne. Eller også er der en eller anden skævhed i PET-kommissionens beretning. Sidstnævnte forklaring synes i det mindste at være en overvejelse værd. Det fremgår således, at materiale fra sagen allerede i juni 1946 faktisk blev udlånt til Rigspolitiets Efterretningsafdeling, REA – forgængeren for PET – og igen synes at have været den vej omkring i 1948. Så kan det virkelig passe, at ingen i REA og (fra 1950) PET ofrede denne sag en eneste tanke under de næste tre-fire års støt eskalerende koldkrig?⁵⁹

⁵⁸ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, udskrift af dombogen for Københavns Byrets 6. afdeling, spec. rettens præmisser for dommen, s. 2-15, sagsnr. 13 209, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. afhøringer i forb. m. politiets forundersøgelse, sagsnr. 21, 1935; National Archives, KV 2/2067 [...]. Mink, George, 8a 15.3.1935.

⁵⁹ Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling, spec. brev fra Rigspolitiets Efterretningsafdeling til Byrettens Arkiv af 21.6.1946, hvor man udbeder sig sagens akter, samt håndskrevet notat på bagsiden af sagens omslag af 25.6.1948 (samme år som REA i øvrigt blev udbygget væsentligt efter en noget svag start), samt sagsnr. 21, udskrift af dombogen, udateret notat i sag vedr. Grünfeldt og Hammermann (hvor det kunne se ud til, at akterne også er blevet udlånt til REA i andre tilfælde). Materialet må i øvrigt have været let at lokalisere. I Danmark faldt der i 1935 kun én dom i medfør af

PET's eller PET-kommissionens eventuelle fejlskud overgås dog af Volodarsky. Han vil hævde, at det i hele 70 år efter arrestationerne i København – med andre ord frem til år 2005 – forblev et mysterium, hvem der gemte sig bag navnet “Sherman.” Han ser altså ikke alene bort fra, hvad datidens myndigheder i f.eks. Storbritannien, Canada og Danmark vidste om den sag, men også fra de data, som diverse efterretningstjenester efterhånden fik overblik over i 1940'erne og 1950'erne. Ja, i virkeligheden mere end det. Selv hvis målestokken er de vidnesbyrd, der først kom til historikernes og dermed offentlighedens kendskab i tiden efter Sovjetunionens sammenbrud, holder Volodarskys 70-års regnestykke ikke; eksempelvis oplyses det i Klehr & Hayne's *Venona* fra 1999, at Sherman var identisk med Ulanovskij, og at der var tale om en ledende officer i den sovjetiske militære efterretningstjeneste, som havde opereret illegalt i USA.⁶⁰

Forbindelser og forgreninger

Alene det materiale om Mink, Josephson, Sherman og andre tilrejsende udlændinge, som dansk politi fik indsamlet allerede i 1935, viste med stor tydelighed, at københavneraffæren var en sag af internationale dimensioner. Der fandtes også klare tegn på, at det var Moskva, der i sidste ende trak i trådene. Tilbageholdelsen af et antal danske kommunister understregede yderligere, hvor bagmændene skulle søges. Men tilbage står spørgsmålet: Hvad er det for et mønster, der mere overordnet tegner sig i dag, hvis man bygger på hele den sum af vidnesbyrd, der nu er til rådighed? Hvor meget kan vi her i 2016 sige om spionringens samlede spændvidde, om de eksterne berøringsflader og om antallet af

straffelovens § 105 om spionage og slet ingen i 1936 og 1937; se Henrik Stevnsborg: *Politiet 1938-47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*, 1992, s. 87.

⁶⁰ Volodarsky 2014, s. 96; Klehr & Haynes 1999, s. 81-82. Uden at nævne navnet Sherman beskrev historikeren Allen Weinstein allerede i 1978 Aleksandr Ulanovskijs arbejde som ledende efterretningsagent i USA under dæknavnet “Ulrich,” se Allen Weinstein: *Perjury. The Hiss-Chambers Case*, New York 1978, s. 120-26. Enkelte kilder kan udlægges sådan, at myndighederne i USA først i slutningen af 1940'erne fandt ud af, at Ulanovskij og Sherman var én og samme person. Men for det første ville det jo stadig være langt tidligere, end Volodarsky hævder. Og for det andet synes det dengang mest at have drejet sig om at få fastslået, om det var Ulanovskij, der på et tidspunkt havde opereret under dæknavnene “Ulrich” og “Walter” i USA. At han var identisk med Sherman, synes der ikke umiddelbart at være blevet sat spørgsmålstegn ved. Se National Archives, KV 2/1418 [...]. Ulanovski, Alexander Petrovich. Extracts, letters 1949-51, 96a-101b, spec. 96a.

personer, der på den ene eller anden måde var indblandet eller under mistanke her?

Allerede ved sagens behandling i København havde politiet noteret sig navnene på to briter: Ann Matthews og Paddy Ayriss. På basis af det danske og britiske materiale, vi har adgang til i dag, kan det fastslås, at Ingeborg Rasmussen, en uspecificeret "Rasmussen" (sikkert Harry), Else Christensen og Emma Fricke havde fungeret som "levende postkasser" for den illegale korrespondance mellem Storbritannien og Danmark og i den sammenhæng netop havde brevvekslet med Ann (også kaldet Lillian) Matthews i London-forstaden Mitcham. Sidstnævnte var veninde med og levende postkasse for kommunisten Paddy Ayriss, som efter alt at dømme var dybt involveret i hemmeligt arbejde på Sovjetunionens vegne og dertil var gift med den fremtrædende britiske kommunist og tidligere formand for det Moskva-styrede Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, ISH, George Hardy. Sammen med de danske postformidlere sørgede Matthews for, at både Ulanovskij og Mink havde regelmæssig kontakt med Ayriss. Meget tyder desuden på, at Ulanovskij var identisk med personen "Alex fra København," der figurerer i de krypterede radiotelegrammer, som dengang blev udvekslet mellem Moskva og OMS-forbindelsespunkterne i hhv. Danmark og Storbritannien. Paddy Ayriss havde ifølge disse telegrammer hjulpet Alex med at oprette en illegal radiostation for "særlige" anliggender. Ikke mærkeligt derfor, at det vakte uro i de konspirative kommunistiske cirkler, da britisk politi – formentlig tilskyndet af efterretningerne fra Danmark – henvendte sig på dækadressen for korrespondancen mellem de to parter for at få svar på et par påtrængende spørgsmål.⁶¹

I den rapport, der i 1952 indløb til PET fra Sverige, påpeges det, at der måske var en forbindelse mellem københavnersagen og Maria Martin-affæren i Finland. I lighed med flere af de øvrige svenske oplysninger kan selve denne konstatering heller ikke betegnes som den helt store nyhed. For det første havde sådanne historier som tidligere

⁶¹ National Archives, KV 3/368 [...], Agents, Denmark. Ref. i skrivelse P.P. 40 756/PS 9a til rapport af 18.5.35, endvidere Enquiries connected with the arrest of Soviet agents in Denmark, bl.a. rapporten fra 18.5.1935, samt Documents captured in Copenhagen; MASK, Det Kongelige Bibliotek, HW 17/9, 1935, nr. 62, 208; Rosenfeldt 2012, s. 121-22; West 2005, s. 71, 155. Ingeborg Rasmussen, der ifølge Nørgaard sad fængslet lidt længere end ægtefællen Harry, synes at have stået for en betydelig del af parrets konspirative korrespondance; Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. afhøringerne i forb. m. politiets forundersøgelse vedr. Harry og Ingeborg Rasmussen, 30.3.1935, s. 62-65, sagsnr. 21, 1935; Nørgaard 1985, s. 144.

nævnt cirkuleret i samtidens presse. For det andet kan vi nu se, at finsk politi i 1935 adviserede deres danske kolleger om, at der i Finland netop havde været en sag om russisk spionage, hvor de anholdte havde anvendt "til dels lignende metoder" som i København. I 1952 kunne de svenske myndigheder dog lægge til, at Aleksandr Ulanovskij under sin tidligere resident-karriere i USA havde rekrutteret en dansk statsborger, hvis navn var dukket op igen under den finske spionsag, og at gruppen i København sandsynligvis indgik i et sovjetisk netværk, der dækkede samtlige nordiske lande. Således inspireret udpegede PET selv 44 personer, som kunne have været involveret i kommunistisk spionage, men PET-kommissionen nævner ingen navne her.

I samme beretning siges der heller ikke noget om, hvad Maria Martin-affæren mere konkret gik ud på, eller hvilke forbindelser den måtte have haft til lignende aktiviteter uden for det nordiske område. Men her kan man f.eks. få hjælp af det materiale, som den russiske efterretningsspecialist V.V. Poznjakov har indsamlet, ligesom Boris Volodarskys nye bog rummer en del interessant stof om affærens hovedperson.

Maria Martin var et dækningsnavn for Marija Tylytn (Tilton), en lettiskfødt medarbejder ved den sovjetiske militære efterretningstjeneste. I begyndelsen af 1930'erne var hendes indsats især koncentreret om Storbritannien og Skandinavien. Derefter satte hun kurs mod Finland medbringende et canadisk pas, der lød på navnet Maria Martin. Meningen var, at hun her skulle fungere som "illegal resident," altså svarende til Ulanovskijs daværende job i New York. Men det gik hurtigt galt. Allerede i 1933 blev hun afsløret sammen med den finskfødte amerikanske statsborger Arvid V. Jacobson og hele sin øvrige spiongruppe på i alt 30 mand.⁶²

⁶² Poznjakov 2005, s. 296-97; Volodarsky 2014, s. 52-53, 531; Gorbunov 1995, s. 100-1; Lurje & Kotjik 2003, s. 477. Sagen ser ud til at have været alvorlig for Finland. Ifølge bl.a. Volodarsky 2014 (s. 52-53, 531) flygtede en af spiongruppens medlemmer, den finske officer Villno Armas Pentikainen, til Sovjetunionen, umiddelbart før fælden klappede, medførende et stort antal tophemmelige dokumenter af militær karakter. Volodarsky mener desuden at vide, at det var selve Pentikainens flugt til Sovjetunionen, der bragte politiet i Finland på sporet af den øvrige spiongruppe. Se også den lidt afvigende fremstilling i Whittaker Chambers: *Witness*, New York 1952, s. 295, 387. I bogen *Truslen om krig* 1985 (s. 58) refererer Erik Nørgaard kort til arrestationen af "Mary Martin" i Helsingfors i 1933. Det hedder bl.a., at hun ikke var i stand til at forklare, hvorfor hun havde så mange ind- og udrejsestempler fra København i sit pas. Desuden påpeger Nørgaard, at sagen gav grobund for rygter om udbredt sovjetespionage i Skandinavien. Han hævder samtidig, at Maria Martins sande identitet aldrig blev fastslået.

Afsløringen af Maria Martin-gruppen førte angiveligt til, at en lignende sovjetisk spionring blev optrevet i Frankrig. Blandt medarbejderne her var den russiskfødte agent Lydia de Stahl, som tidligere havde arbejdet for Sovjetunionens militære efterretningstjeneste i USA. Der var også en ung amerikaner, Robert Gordon Switz, som efter en vis tid krammede ud med alt det, han vidste om den parisiske gruppes aktiviteter.⁶³

Kan vi komme videre ad den vej? Er der yderligere spor, der på den ene eller anden måde knytter den finske og franske affære til aktørerne i København?

Vi ved i dag, at Marija Tyltyn, alias Maria Martin, var gift med den lettiskfødte officer Jan-Alfred Tyltyn (Tilton), som i 1920'erne havde været "illegal resident" for den sovjetiske militære efterretningstjeneste i Frankrig og USA. Hans kone Marija optrådte i samme periode som hans assistent. Vi ved også, at ægteparret havde tætte kontakter både til Lydia de Stahl og til den senere kurérankermand og *enfant terrible* i Danmark, George Mink.⁶⁴

V.V. Poznjakov kan desuden oplyse, at Maria Martins kompagnon i Finland Arvid Jacobson var blevet hvervet til den sovjetiske militære efterretningstjeneste i 1932 af ingen anden end daværende New York-resident og kommende københavnerresident Aleksandr Ulanovskij.⁶⁵

Ikke nok med det. Ulanovskij havde også været nært forbundet med både Lydia de Stahl og Robert Gordon Switz, mens begge opererede i Amerika. Dengang påhvilede det bl.a. Switz at forsyne den sovjetiske militære efterretningstjeneste med forsvarsrelaterede oplysninger om Panamakanalen.⁶⁶

Alt i alt får man altså alene af disse vidnesbyrd et klart indtryk af, at de forskellige agentgrupper – i København, i Helsingfors, i London, i Paris, i New York osv. – var flettet ind i hinanden eller i hvert fald havde mange indbyrdes berøringsflader. Det forekommer derfor ikke uberetiget at tale om ét stort sammenhængende netværk.⁶⁷

⁶³ Haynes & Klehr 1999, s. 81-82, 164, 406; Gorbunov 1995, s. 100-1; Volodarsky 2014, s. 53.

⁶⁴ Poznjakov 2005, s. 132, 296-97; Volodarsky 2014, s. 52, 531; se også Haynes & Klehr 1999, s. 164, og Lurje & Kotjik 2003, s. 477. Med hjælp fra Mink organiserede Jan-Alfred Tyltyn bl.a. kurérforbindelsen mellem USA og Tyskland.

⁶⁵ Poznjakov 2005, s. 322.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Myndighederne i Danmark må allerede tidligt have haft en stærk mistanke om, at der var tale om internationale forbindelser over en bred front; politiadvokaten søgte

Ifølge PET-kommissionens beretning er der i den svenske 1952-rapport imidlertid yderligere nogle informationer, der tjener til at kaste lys over netværkets samlede omfang og senere udløbere, dog i en helt anden sammenhæng: En af de danskere, der oprindeligt havde fungeret som kurér for Ulanovskij og Mink, var nogle år senere – i 1938 – med til at indsmugle de sprængstoffer til Danmark, som samme år blev anvendt til et attentat på to trawlere fra værftet i Frederikshavn, der skulle leveres til Spanien. Formålet med attentatet var at forhindre, at trawlerne faldt i hænderne på Franco-siden under den igangværende borgerkrig.

Med denne oplysning blev der – erklærer PET-kommissionen – etableret en forbindelse til Wollweber-netværket.⁶⁸

Der tænkes her på en dybt konspirativ organisation af revolutionære søfolk, der blev grundlagt i 1936 og var under ledelse af den fremtrædende tyske kommunist Ernst Wollweber, som langt senere – nemlig i 1953 – blev chef for den østtyske sikkerhedstjeneste Stasi. Wollweberorganisationens hovedopgave var at gennemføre sabotage og undergravende virksomhed, dels mod skibe fra især Nazityskland, Italien og Japan, dels mod vigtige havne, trafikforbindelser og forsyningslinjer. Mere specifikt påtog organisationen sig også at smugle våben og ammunition til folkefrontsregeringens styrker under Den Spanske Borgerkrig. Hvilket formentlig indebar et ret tæt samspil med søfyrbøder Richard Jensen i Danmark og hans til samme formål oprettede "Jensen Shipping Company." Alt tyder på, at Wollweberorganisationen i sidste ende var en gren af et ultrahemmeligt og støt voksende sovjetisk efterretningsapparat, der henlå direkte under chefen for det sovjetiske hemmelige politi og bar navnet "Den Særlige Gruppe" eller "Specialgruppen for Særlige Anliggender."

Tidligere i sin karriere havde Wollweber været sekretær i Det Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, ISH, i henholdsvis Hamborg og København og følgelig haft tætte forbindelser til Richard Jensen. Desuden sad han i ledelsen af Kominterns "Vesteuropæiske Bureau," som en tid også holdt til i København. Siden blev han kortva-

således at indhente oplysninger om de anholdte på rejser til både Stockholm, Helsingfors, Riga, Kaunas, Danzig, Warszawa og Berlin; se Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, s. 70, 3.5.1935, sagsnr. 21, 1935.

⁶⁸ *PET-kommissionens beretning*, bd. 6, 2009, s. 93-94. Danskerens navn nævnes ikke her, men det drejede sig efter alt at dømme om Harry Rasmussen; se Erik Nørgaard: *Krigen før krigen. Wollweber-organisationen og skibssabotagerne*, 1986, s. 81; Erik Nørgaard: *Krig og slutspil. Gestapo og dansk politi mod Kominterns "bombefolk"*, 1986, s. 15, 56-66, 120, 166, 170, 210.

rigt leder af Interklubben for søfolk i Leningrad. Hvorefter det gjaldt sabotagearbejdet.⁶⁹

Der er imidlertid her tale om et spor, som det på anden vis er svært at forfølge. Erik Nørgaard meddeler – som sædvanlig uden konkrete kildehenvisninger – at Mink var kommet til København i 1935, bl.a. for at etablere direkte kontakt til Wollweber, som angiveligt netop dengang var på en kort genvisit fra Leningrad. Dette udsagn hos Nørgaard har det ikke været muligt at verificere ved hjælp af andre kendte kilder. I betragtning af, at Mink var en ledende figur i Det Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, ISH, som efter alt at dømme også var tæt sammenvævet med Kominterns forbindelsestjeneste, er der dog ingen tvivl om, at de to mænd i bredere almindelighed færdedes i de samme cirkler.⁷⁰

Den tyske vinkel

Men hvad kan der så udledes af politirapporten fra Tyskland – det land, der om noget var omdrejningspunktet for hele spionaffæren? Eller anderledes udtrykt: I hvilke retninger bevægede tyskernes efterforskning sig med udgangspunkt i de oplysninger, de lå inde med om anholdelserne i København? Generelt bør mange af de udsagn, Gestapo lagde navn til, naturligvis kun betragtes som mulige eller sandsynlige spor og ikke som fastslåede kendsgerninger. Ikke mindst når det drejer sig om de *tyske* statsborgere, der af politiet blev identificeret som Moskvaagenter, dvs. om vidnesbyrd, der hverken kan sammenholdes med det danske og britiske materiale fra retssagen eller med nyere russiske vidnesbyrd. Men under alle omstændigheder fortæller rapporten jo noget om Gestapos holdning både til spionsagen som sådan og til nogle af Tysklands egne borgere.

Den tyske rapport bærer i almindelighed et grumt præg af sin tid. Myndighederne forsynede en god del af de arresterede eller mistænkte i København og Berlin med etiketter som “Jude” eller “jüdischer Rasse.”

⁶⁹ Vedr. Wollweberorganisationen, se f.eks. Borgesrud 1995, passim. Vedr. “Den Særlige Gruppe” osv., se f.eks. Niels Erik Rosenfeldt: *The Special” World. Stalin’s power apparatus and the Soviet system’s secret structures of communication*, 2009, bd. 2, s. 123-30. Det Vesteuropæiske Bureau, også kaldet Vestbureauet, fungerede som en slags hemmeligt mellemlid mellem Moskva og de central- og vesteuropæiske kommunistpartier; alt tyder på, at det var tæt sammenvævet med Kominterns Kommunikationstjeneste, OMS, og andre konspirative kommunistiske netværk.

⁷⁰ Nørgaard 1985, s. 141.

Om "jøden Mink" hed det, at der hos ham var fundet en adresse på musiklærerinden Katharina Windisch fra Berlin. Det oplystes også, at hun sammen med en veninde, "jødinden" Charlotte Auerbach, gentagne gange havde besøgt i Danmark. Her havde hun dels løst forskellige kuréropgaver for de jøder, der var blevet anholdt i København, dels plejet omgang med en i Danmark bosiddende jødisk flygtning og kommunist.

Også Hans Grünfeld blev rubriceret som jøde. I kraft af et brev, der blev fundet hos Grünfeld, anså tysk politi det for godtgjort, at der bestod et kærlighedsforhold mellem ham og berlinerinden Emma Machmüller. Hun blev derfor tilbageholdt og forhørt. I den sammenhæng kom det frem, at hendes kæreste havde været i udlandet adskillige gange gennem de seneste år, og at han altid havde gjort, hvad han kunne, for at undgå, at han og Emma blev fotograferet ved grænseovergangene. De tyske myndigheder noterede sig mere specifikt, at Grünfeld på sine jævnlige rejser havde besøgt ikke bare Danmark, men også Schweiz, Holland og Østrig. Her havde man selvsagt ikke mindst hans passtempler at holde sig til. Af disse fremgik det tillige, at han have fået opholdstilladelse i Tyskland i henholdsvis 1932 og 1934. Andre oplysninger pegede angiveligt på, at han i en del år havde beklædt en post som "kommunistisk leder" af en særlig "sektion for spionage og undergravende virksomhed" i Berlin, og at han havde modtaget penge til sine forskellige forehavender fra udlandet.

Som vi har set, optrådte Hans Grünfeld i København i selskab med fire andre personer, der ifølge deres pas bar mere eller mindre tyskklingende navne. Der var det vidtberejste ægtepar David og Sybil Rosenthal Og der var de to mænd, der i dansk sammenhæng præsenterede sig som Karl Hammermann og Adolph Rabinowitz.⁷¹

Om Rosenthalerne havde Gestapo ingen konkrete oplysninger. Om den "angiveligt østrigske statsborger" Karl Hammermann vidste man heller ikke meget. Det stod dog klart, at han i januar-februar 1935 havde boet på "forskellige små hoteller" i Berlin, og at han havde udgivet sig for at være ingeniør. Ligeledes havde man konstateret, at han trods sine tilsyneladende beskedne logivaner havde hævet "virkelig mange penge"

⁷¹ Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. eksp.kontor, dokumentet "Spørgsmål om tiltale i spionsagen," s. 9-10, sagsnr. 693, 1935; Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af dombogen i sagen mod Hans Grünfeld og Karl Hammermann af 3.6.1935, sagsnr. 21, 1935; Weil 1995, s. 155; *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 5/99 (her er stavemåden Rabinowitsch; man kan i nogle kilder også støde på varianten Rabinowitch).

under berlineropholdet, nemlig ca. 800 Reichsmark, og at han først havde forladt Tyskland kort før arrestationen i København.

Adolph Rabinowitz – igen en af dem, der af Gestapo blev betegnet som jøde – havde ifølge Gestapos efterforskning gennem nogen tid opholdt sig fast i Berlin, hvor han udadtil optrådte som befuldmægtiget repræsentant for et britisk olieselskab. Han havde dog også haft tid til at deltage i et særligt fotokursus, åbenbart med henblik på at yde en fremtidig indsats i Kominterns illegale apparat. Og så havde han på mere eller mindre lyssky vis været involveret i våbenhandel. Gestaporapporten opregnede yderligere et antal personer, der foldede sig ud inden for denne særlige branche, men her var man ikke i stand til at godtgøre, at der eksisterede en forbindelse til den internationale kommunisme.⁷²

Undersøgelserne ledte imidlertid frem til adskillige andre tyske statsborgere, der efter Gestapos opfattelse havde en del med spionaffæren at gøre, selv om de ikke var kendt af dansk politi. Herunder “den gamle kommunist” Ilse Friedenberg fra Berlin. Hun blev ikke selv omtalt som jøde. Men det påpegedes udtrykkeligt, at hun boede hos jøden Leerbe og i sin tid var blevet rekrutteret til kommunisternes efterretningsapparat i Tyskland af jøddinden Emma Sandberg og dennes søster Gerda. Det hed også, at Ilse Friedenberg sidenhen havde været i Danmark talrige gange som kurér for de i 1935 anholdte spioner, og at hun på tidspunktet for arrestationerne søgte sikkerhed for tysk politi ved at flygte fra Berlin til København.⁷³

Så var der endelig Wilhelm Bahnik, som ifølge Gestapos rapport siden 1927 havde været aktiv inden for det særlige militærpolitiske apparat i det tyske kommunistparti, KPD, i egenskab af chef for indsatsområdet “bedriftsspionage,” og som fra 1933 – efter et militærpolitisk skolings-

⁷² At dømme efter de i København beslaglagte papirer førte Sherman/Ulanovskij sig interessant nok frem som repræsentant for det amerikanske selskab “International Oil Company.” Det samme gjaldt tilsyneladende Leon Josephson; Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af retsbogen, spec. løbende forklaringer i forb. m. politiets forundersøgelse, sagsnr. 21, 1935; National Archives, KV 3/368 [...]. Documents captured in Copenhagen 1935; KV 2/2067 [...]. Mink, George, 12a 10.4.1935; Poznjakov 2005, s. 330. International Oil Company havde tidligere været ejet af Paul Levy, “hemmeligt medlem” af det amerikanske kommunistparti og tæt forbundet med Josephson. Oplysningerne om Rabinowitz’ handel med våben og stærke interesse for fotoarbejde blev af Gestapo videregivet til dansk politi.

⁷³ Om Rabinowitz, Hammermann og de øvrige ovenfor omtalte navne, se *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 5/99-8/202.

ophold i Moskva – havde arbejdet i det tyske partis illegale efterretningsapparat. Hvortil kom, at han også fungerede som betroet kurér.⁷⁴

Den tyske politirapport uddyber ikke her. Men der er ingen tvivl om, at bedriftsspionagen – dvs. den industri- og militærspionage, der var baseret på efterretninger fra kommunistisk sindede meddelere på forsvarsrelaterede virksomheder og forskningsinstitutioner – spillede en støt voksende rolle fra slutningen af 1920'erne og en årrække frem. Oprindeligt fungerede dette dybt konspirative arbejde, kaldet *Betriebsberichterstattung* eller *das BB-Ressort*, som en del af KPD's samlede illegale apparat, men det havde fra starten en særstilling her, fordi det var ekstraordinært tæt forbundet med den sovjetiske militære efterretningstjeneste. Eller som det også blev udtrykt i samtiden: fordi det "blev styret af rådgivere, der var blevet beskikket fra venligtsindet side." Det betød bl.a., at de indsamlede informationer ikke passerede det tyske kommunistpartis normale system, men efter en vis bearbejdelse i *das BB-Ressort* gik direkte videre til "rådgiverne" fra Sovjetunionen. Ikke så mærkeligt derfor, at de tyske myndigheder anså dette ressort for at være det "farligste apparat" overhovedet inden for KPD. Snart forstærkedes bindingen til Moskva tilmed endnu mere. I marts 1934 – altså et års tid efter den nazistiske magtovertagelse – blev bedriftsspionagen totalt afkoblet fra det tyske parti og integreret fuldt og helt i den sovjetiske militære efterretningstjeneste.

Som lederne i Kreml så på tingene, blev det i takt med den eskalerende krigsfare mere og mere afgørende at skaffe oplysninger om rustningsindustrien og den dermed forbundne forskning i Tyskland og andre kapitalistiske lande, både med henblik på at holde sig opdateret om den seneste våbenteknologiske udvikling i almindelighed og for at få adgang til deciderede produktionshemmeligheder. Man interesserede sig også stærkt for den del af den civile industri, der i tilfælde af krig hurtigt kunne omstilles til militær produktion, og søgte af den grund at få indsigt i den samlede mobiliseringsplanlægning for tysk industri.⁷⁵

Der er heller ingen tvivl om, at Wilhelm Bahnik spillede en helt central rolle i denne boldgade, selv om Gestapos rapport om spionsagen i København ikke er helt præcis. Som det ser ud i dag, virkede Bahnik på én gang som "rigsleder" for *das BB-Ressort* og medarbejder ved den sovjetiske militære efterretningstjeneste i perioden 1931/32-1935. For-

⁷⁴ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 8/102.

⁷⁵ Grundmann 2008, s. 37-42, 468-69; Bernd Kaufmann et al.: *Der Nachrichtendienst der KPD*, Berlin 1993, s. 194-202, 353-58.

ud for dette var gået en længere karriere på andre poster i det tyske kommunistpartis illegale apparat. Hertil kom et seks måneders kursus i 1931 på den såkaldte M-Skole i Moskva, hvor kursisterne bl.a. blev oplært i strategi og taktik, våbenbrug i teori og praksis og anvendelse af sprængstoffer.⁷⁶

Bahnik var en af de få, der af Gestapo ikke blev udpeget som jøde eller på anden vis sat i forbindelse med jødiske kredse. Men tysk politime at vide, at også han havde haft ærinde i København, dengang spionsagen begyndte at rulle, og at han som så mange andre havde haft til hensigt at opsøge Mink på dennes adresse. Så såre han hørte om arrestationerne, var han dog i al hast rejst ud af Danmark igen. Ifølge andre kilder søgte Bahnik tilflugt i Moskva i april 1935, næsten samtidig med at Gestapo slog til mod *das BB-Ressort* i Tyskland. I 1936 blev han "udkommanderet" af Komintern til borgerkrigen i Spanien. Her stod han for den "kadreafdeling," hvor det tyske kommunistparti registrerede mandskab til De Internationale Brigader fra bl.a. Tyskland og Skandinavien, og hvorfra man i næste omgang dirigerede egnede folk videre til den sovjetiske "specialtjeneste," der opererede på spansk jord. Han deltog siden direkte i krigen og mistede livet på slagmarken.⁷⁷

Wilhelm Bahniks arbejde i bedriftsspionagen viste om noget, at der var tale om vigtige sager og vigtige folk. I Berlin havde københavnerbegivenhederne da også gjort indtryk. Her fandt Gestapo det på sin plads at understrege, hvordan dansk politi ved en ren tilfældighed havde formået at afsløre en "kæmpemæssig kreds" af jøder og kommunister, der var aktive i Kominterns særlige "illegale apparat for spionage og undergravende virksomhed."⁷⁸

⁷⁶ Grundmann 2008, s. 49-56; Kaufmann et al. 1993, s. 191-92; Lurje & Kotjik 2003, s. 341.

⁷⁷ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 8/102; Grundmann 2008, s. 49-56; Lurje & Kotjik 2003, s. 341; Volodarsky 2014, s. 324, 517, 647-48. Bahniks forgænger som chef for *das BB-Ressort*, Frits Burde, fremstår ligeledes som en helt central figur. Han assisterede i en årrække lederen af det tyske kommunistpartis samlede illegale apparat, Hans Kippenberger, men blev derefter overført til Kominterns OMS-netværk og bl.a. sendt til Danmark. Fra 1934 arbejdede han tillige for den sovjetiske militære efterretningstjeneste. Se bl.a. Grundman 2008, s. 46-49, 66, 85, 427, 429; Kaufmann et al. 1993, s. 110, 195, 261; og Bundesstiftung zur Aufarbeitung der DDR-Diktatur, Biografische Datenbanken: Fritz Burde.

⁷⁸ *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 8/102.

Ill. 9: "Residenten" David Uger

Hvem var hvem?

Faktisk var der endnu mere på spil her, end de tyske myndigheder indså i starten.

For det første synes de i modsætning til dansk politi ikke at have forstået, hvem Sherman egentlig var. For det andet fremgår det af russiske vidnesbyrd, at politiet i København anholdt tre højtstående officerer fra den sovjetiske militære efterretningstjeneste *udover* Ulanovskij, nemlig Maks Germanovitj Maksimov, David Aleksandrovitj Uger og David Oskarovitj Lvovitj. Disse navne figurerer bemærkelsesværdigt nok slet ikke i det ovennævnte materiale fra Danmark og Tyskland.⁷⁹

Spørgsmålet er så, om vi her har at gøre med helt nye aktører? Eller om det kan tænkes, at de faktisk er identiske med nogle af de tidligere omtalte personer, som blot har betjent sig af falsk pas og optrådt under forskellige, lidet russisk klingende dæknavne, når de befandt sig på missioner i udlandet?

Gestapo havde fra første færd visse anelser i den retning. De blev forstærket i efteråret 1936. I en ny *Bericht* fra oktober slog man fast, at

⁷⁹ Gorbunov 1998, s. 107-9 (hvor der uspecificeret henvises til materiale fra Ruslands Statslige Militærarkiv, RGVA); Volodarsky 2014, s. 94-98 (hvor kildegrundlaget heller ikke er entydigt præciseret); Rosenfeldt 2012, s. 120-21; Petrov 2012, s. 261-62; Haslam 2015, s. 66.

Ill. 10: Wilhelm Bahnik.

Hans Grünfelds pas havde vist sig at være et falsum, og at det “i virkeligheden drejede sig om en af de ledende personligheder i det sovjetiske spionageapparat,” der blandt sine agenter i Tyskland var kendt under dæknnavnet “Bruno.” Man havde også erfaret, at Wilhelm Bahnik, alias “Martin,” og yderligere en medarbejder ved det tyske kommunistpartis hemmelige bedriftsspionagetjeneste havde leveret efterretningsmaterialer til samme Bruno. Bahniks nu arresterede kollega kunne således selv fortælle Gestapo, at der var blevet etableret kontakt gennem Martin (altså Bahnik), og at han efterfølgende flere gange havde modtaget penge fra sit nye bekendtskab. Han erklærede også, at Bruno (altså Grünfeld) var “ein hohes Tier” og en akademisk uddannet mand, som en tid efter vist nok var blevet anholdt i København, hvis der da ikke på anden vis “var tilstødt ham noget” dér. Wilhelm Bahniks sekretær, Louise Kraushaar, kunne mange år senere berette, at Bruno var en “sovjetisk kammerat,” til hvem lederen af *das BB-Ressort* personligt overdrog samtlige de militære efterretninger, der var blevet fremskaffet gennem bedriftsspionagen.⁸⁰

⁸⁰ Grundmann 2008, s. 182-84, 189-92, 208-10 (Bahniks meddelssomme kollega i bedriftsspionagen var den tyske fysiker og kemiker, Dr. Felix Bobek); *Bericht*, Det Kongelige Bibliotek, s. 8/102; Rigsarkivet, Københavns Byrets 6. afdeling, udskrift af dombogen i sagen mod Hans Grünfeld og Karl Hammermann af 3.6.1935, sagsnr. 21, 1935; Justitsministeriets 3. eksp.kontor, sagsnr. 324, 1935, spec. indberetninger fra de

Set i det lys er der dukket en ny interessant brik op til puslespillet: Grünfeld var ifølge russiske kilder simpelt hen identisk med den polskfødte sovjetborger Maks Germanovitj Maksimov, hvis *rigtige* navn dog var et helt tredje, nemlig Max Friedmann. Også i det britiske efterretningsmateriale blev der i sin tid sat lighedstegn mellem Grünfeld og en person ved navn Maksimov – uden at denne dog blev identificeret nærmere her.⁸¹

Der er ingen tvivl om, at Maks Germanovitj Maksimov var en af de større fisk. Efter en længere karriere i både den militære efterretnings-tjeneste og Sovjetunionens Øverste Nationaløkonomiske Råd blev han i 1932 chef for det altafgørende efterretningsresidentur i Tyskland. Sandsynligvis som en anerkendelse af sin indsats her modtog han nogle år senere en officiel sovjetisk hædersbevisning for sit “yderst samvittighedsfulde arbejde under udførelsen af særligt ansvarsfulde opgaver.” Men efter den bedrift var tiden også inde til at gå nye veje. I begyndelsen af 1935 sørgede Maksimov for, at det omfangsrige Berlin-residentur på velordnet vis blev overdraget til friske kræfter i skikkelse af hele tre nye, separat agerende residenter. Hvorefter han indledte hjemrejsen til Moskva via den danske hovedstad.

I København gik det til gengæld mindre godt. Maksimov/Grünfeld lod sig i strid alle sikkerhedsregler friste til at tage kontakt til sit gamle bekendtskab Ulanovskij blot for at få sig en kammeratlig passiar. Og dét til trods for, at han disponerede over en hemmelig dækadresse i Sverige, hvor han havde haft mulighed for at puste ud, inden turen gik videre østpå. Ifølge russiske vidnesbyrd var det simpelt hen denne letsindighed, der var årsagen til, at han blev observeret og tilbageholdt af dansk politi.⁸²

danske gesandtskaber i Berlin og Paris, marts 1935; måske på basis af presseforlydender antog de tyske myndigheder – samt i øvrigt også de franske – at Leon Josephson, David Rosenthal og Adolph Rabinowitz kunne være sovjetiske statsborgere. Men det er jo i hvert fald forkert, hvad Josephson angår.

⁸¹ Lurje & Kotjik 2003, s. 428; Volodarsky 2014, s. 552; National Archives, KV 3/368 [...]. Documents captured in Copenhagen in 1935 – Also passports.

⁸² Gorbunov 1998, s. 107-8; Petrov 2012, s. 261; Poznjakov 2005, s. 56; Lurje & Kotjik 2003, s. 51, 428, 512; Volodarsky 2014, s. 95-98, 551-52; Pjatsnitskij 2004, s. 331. I de russiske kilder siges der intet om Maksimovs og Ulanovskijs fælles besøg hos George Mink i Elbagade og Minks forudgående overfald på Olga Larsen. Den afhoppede sovjetiske efterretningsofficer Walter Krivitsky (Krivitskij) har i forskellige sammenhænge udlagt et helt andet spor, hvad angår relationen mellem Mink og Maksimov. For det første henviser han til en af sine “nærmeste venner,” Max Maximov-Unschlicht, der angiveligt i knap tre år havde beklædt den yderst farefulde post som chef for den sov-

Men hvad så med de to andre sovjetiske efterretningsofficerer, David Uger og David Lvovitj? Optræder de også i det danske og tyske materiale, blot under andre navne? Og hvilke navne er der i givet fald tale om?

Da alle tre sovjetofficerer jo var af hankøn, kan vi uden videre se bort fra Sybil Rosenthal i denne forbindelse. Hendes mand David Rosenthal forekommer heller ikke at være nogen sandsynlig kandidat. Ægteparret havde jo fulgt den noget særegne rejserute fra New York over bl.a. Kina og Sovjetunionen til Danmark. Dersom endemålet for deres rejse – som det var tilfældet for både Maksimov, Uger og Lvovitj – havde været Moskva, ville Rosenthalerne vel være stoppet op her under passagen gennem Sovjetunionen i stedet for først at tage hele turen over København. Rent bortset fra, at de i modsætning til de tre identificerede efterretningsofficerer ikke havde opholdt sig i Berlin i en kortere eller længere periode, inden de ankom til Danmark, men blot i al hast havde passeret nordtysk territorium på vejen mod Padborg.

Tilbage er så to andre muligheder – Karl Hammermann og Adolph Rabinowitz.

Rent umiddelbart peger flere forhold i retning af, at Hammermann og Uger var én og samme person. Førstnævnte udgav sig for at være ingeniør, mens han opholdt sig i Berlin, hvilket jo dog er lettest at gøre, hvis man virkelig har en sådan uddannelsesbaggrund. Og det havde netop Uger, oplært som han var på ingeniørfakultetet under det sovjetiske luftvåbens akademi. Dertil kommer, at Hammermann at dømme efter tyskernes informationer kun havde opholdt sig i Berlin i januar-februar 1935, og at Uger ifølge de russiske vidnesbyrd var ankommet til Berlin i begyndelsen af 1935. Her passer pengene altså ganske godt.

Vi ved desuden, at kollegaen Adolph Rabinowitz til forskel fra Hammermann hævdedes at have befundet sig “gennem længere tid” i Berlin. Om hans mulige andet jeg, David Lvovitj, hed det, at han indledte sin virksomhed i Berlin allerede i 1932. Man øjner altså også en vis overensstemmelse mellem de data, som knytter sig til disse to navne.

Der er bare ét problem. I det materiale, der beror i *The National Archives* i Storbritannien, sættes der modsætningsvis direkte lighedstegn

jetiske militære efterretningstjeneste i Nazityskland, men som i foråret 1937 befandt sig i Moskva sammen med Krivitsky; trods den noget upræcise udtryksmåde tyder alt på, at talen her er om Maks Maksimov alias “Hans Grünfeld.” For det andet oplyser han, at Mink arbejdede for “Max Unschildt-organisationen” under Sovjetunionens militære efterretningstjeneste i København og blev arresteret dér. Se Walter Krivitsky: *In Stalin's Secret Service*, Frederick, Maryland 1985 (opr. udg.: *I was Stalin's Agent*, 1939), s. 246-48, og West 2005, spec. s. 309, jvf. også s. 18, 242, 256, 269.

mellem den person, der ifølge sit (falske) pas lød navnet Adolph Rabinowitz, og en ikke nærmere beskrevet "Uger."⁸³

Vi har med andre ord ikke fuld sikkerhed her, da valget står mellem på den ene side en sandsynlighedsbetragtning baseret på adskillige, omend mere indirekte vidnesbyrd, og på den anden side et klart, men enkeltstående og helt udokumenteret udsagn. Overordnet set er der dog næppe tvivl om, at både Uger og Lvovitj vitterligt gemte sig bag et par af de navne, der optræder på de i København beslaglagte pas – præcis som tilfældet var med Maksimov. Spørgsmålet er så, hvad vi ellers ved om disse to personer.

Det fremgår af det russiske materiale, at David Uger i årene 1930-33 udnyttede sin faglige ballast på amerikansk grund som ansat med officiel titel af ingeniør ved den sovjetiske handelsrepræsentation *Amtorg's* afdeling for flyproduktion. Siden gik turen tilbage til Europa, hvor han i begyndelsen af 1935 fik posten som en af de tre nye residenter for den sovjetiske militære efterretningstjeneste i Nazityskland. Både på udrejsen fra Moskva til sit fremtidige berlinske tjenestested, og da han nogen tid efter ankomsten her returnerede til den sovjetiske hovedstad for personligt at aflægge rapport om overdragelsesforretningens forløb og samtidig modtage nye instrukser, passerede Uger Danmark. Under hans indledende færd til Berlin gik alting, som det skulle. Men uden at det set med professionelle øjne overhovedet var nødvendigt, slog han på tilbagerejsen til Moskva et slag indenfor hos kollega Aleksandr Ulanovskij i København. Og så kom også han i det danske politis søgelys – nøjagtigt som Maks Maksimov.⁸⁴

At dømme efter de kilder, der refererer til David Lvovitj, har vi her at gøre med en person, der efter nogle år i udlandet beklædte en fremtrædende post i den militære efterretningstjenestes hovedkvarter i Moskva. Han var tydeligvis en mand med stor viden om andre staters forsvarsanliggender; for en tid fungerede han således som ansvarshavende redaktør af efterretningstjenestens "Bulletin om den militære presse i udlandet." Siden kom han til Tyskland som "illegal resident" – lige som Maksimov. En af hans opgaver var tilsyneladende at gennemføre en reorganisering af tjenestens bastioner i Berlin.

⁸³ National Archives, KV 3/368 [...]. Documents captured in Copenhagen in 1935 – Also passports.

⁸⁴ Om Uger, se Poznjakov 2005, s. 109; Gorbunov 1998, s. 107-8; Lurje & Kotjik 2003, s. 478; Volodarsky 2014, s. 95-96, 551-52 (hvor det hedder, at Uger kontaktede "gamle venner" i København, herunder Lvovitj – mens Ulanovskij ikke direkte nævnes).

Ill. 11: Josef Stalin i sit arbejdsværelse.

Udover dette er der ingen informationer om David Lvovitjs virksomhed i den tyske hovedstad. Til gengæld er der stærke vidnesbyrd om, at han i næste omgang blev sendt til København som et led i Moskvas bestræbelser på at få etableret velfungerende forbindelseslinjer mellem Tyskland og Sovjetunionen via Danmark og andre mindre lande i nærområdet. Han var altså nu som før en mand, der blev trukket store vekslers på.

Men også her er der samtidig en helt anden pointe: Letsindigheden ville tilsyneladende ingen ende tage. Også Lvovitj skulle – uden nogen som helst saglig grund – lige have sig en snak med Ulanovskij, når han nu alligevel var i byen. I hvert fald i henhold til Gorbunovs fremstilling. Boris Volodarsky omtaler ikke Ulanovskij i denne sammenhæng, men beskriver mere generelt, hvorledes Lvovitj bevægede sig til et *safe house* i

København uden overhovedet at have gennemført nogen forudgående *dry-cleaning*, dvs. kontrol af, om kysten var klar, eller om anløbsstedet var udsat for politiovervågning. Under alle omstændigheder var resultatet det samme: David Lvovitj gik i fælden nøjagtigt som Maksimov og Uger.⁸⁵

Det er, som om disse tre fremtrædende og yderst erfarne efterretningsofficerer, der alle havde klaret sig fint under de ekstremt farefulde arbejdsbetingelser i Hitlertyskland, forvandlede sig til kåde føl i samme øjeblik, de krydsede grænsen til det fredelige Danmark, og fra da af simpelt hen blæste på alle de ellers velindøvede sikkerhedsprocedurer. Sådant forsøgte Moskva i hvert fald at forklare de fatale fejltrin.⁸⁶

Slemst så det vitterligt ud. En hel gruppe nuværende eller tidligere "residenter" for den sovjetiske militære efterretningstjeneste i nøglebyer som København og Berlin – Ulanovskij, Maksimov, Uger og Lvovitj – var nærmest på én gang gået i fælden i Danmark.

En sag for Stalin

Som især Jevgenij Gorbunovs fremstilling viser, satte afdækningen af den danske spionaffære massive spor helt op i efterretningstjenestens og forsvarrets allerøverste lag i Moskva. Ja, en indberetning om sagen blev endog lagt på Stalins eget skrivebord.

Både Maksimov, Uger og Lvovitj blev ganske vist relativt hurtigt løsladt i Danmark. Men det kunne sovjetmyndighederne selvsagt ikke vide i starten. På grund af afsløringen var det under alle omstændigheder ikke muligt at pålægge dem nye spionopgaver i udlandet inden for en kortere tidshorisont. Ulanovskij var også en færdig mand i den sammenhæng. Den militære efterretningstjenestes residentur i København lå kort sagt i ruiner. Al illegal post, som tjenesten havde brug for at ekspedere fra Tyskland til Sovjetunionen eller omvendt, måtte nu overføres via kanaler, der gik uden om Danmark.⁸⁷

Slaget må have virket ekstra stærkt på baggrund af, at et par af Sovjetunionens spionringe i Finland og Frankrig kort forinden også var blevet sat ud af spillet. Hvortil skal lægges, at der faktisk var indtruffet mere eller mindre tilsvarende efterretningsnedbrud inden for perio-

⁸⁵ Gorbunov 1998, s. 107-8; Lurje & Kotjik 2003, s. 160; Volodarsky 2014, s. 96, 552; flere af de dato-oplysninger, Volodarsky giver om Lvovitj, fremstår umiddelbart som indbyrdes modstridende.

⁸⁶ Gorbunov 1998, s. 107-8; Volodarsky 2014, s. 95-96.

⁸⁷ Gorbunov 1998, s. 107-8; Volodarsky 2014, s. 95-97; Rosenfeldt 2012, s. 120-21; Petrov 2012, s. 261-62.

den 1930-34 i både USA, Østrig, Tyskland, Polen, Letland, Rumænien og Manchuriet. Stalins vrede og mistænksomhed var derfor allerede dengang vokset til nye højder, og det hemmelige politis "særafdeling" havde fået ordre til at iværksætte en nærmere undersøgelse. Sovjetledelsen endte med at konkludere, at de forskellige spiongrupper havde haft alt for tætte indbyrdes forbindelser, således at en afsløring ét sted i systemet nærmest automatisk havde trukket andre med sig. I maj 1934 besluttede man derfor at gennemføre en grundlæggende reorganisering af hele den militære efterretningstjeneste med det udtrykkelige formål for øje at undgå flere af den slags fadæser. Efter al sandsynlighed var opsplitningen af det store berlinske residentur i tre selvstændige enheder et resultat af denne beslutning. Men det var åbenbart ikke så ligetil at ændre rutinerne. For året efter gik det så alligevel galt i Danmark. Og årsagen til den københavnske katastrofe lå oven i købet netop i, at efterretningsofficererne på helt unødigt vis havde plejet omgang med hinanden og dermed udløst en kædereaktion af kontinuerlige afsløringer.⁸⁸

Bedre blev det selvfølgelig heller ikke af, at Moskva siden Hitlers magtovertagelse i Tyskland blot to år tidligere faktisk havde *intensiveret* efterretningsarbejdet på dansk jord ud fra forventningen om, at man just her kunne operere i større sikkerhed.

Den eneste trøst for ledelsen af den militære efterretningstjeneste lå i, at arrestanterne ikke havde begået handlinger, der direkte var rettet mod den danske stats interesser, og at det officielle Danmark derfor næppe ville gøre nogen krav gældende over for sovjetregeringen. Sådan lød det i hvert fald forhåbningsfuldt i en rapport, udarbejdet af tjeneestens vicechef Artur Artuzov 16. marts, altså kun kort efter, at sagen var eksploderet i offentligheden, og på et tidspunkt, hvor ingen endnu kendte de anholdtes videre skæbne.⁸⁹

Rapporten blev øjeblikkeligt oversendt til den sovjetiske forsvarsminister Kliment Vorosjilov, der forsynede den med sine egne kritiske kommentarer og derefter ekspederede hele sagen videre til Stalin. Vorosjilov forsikrede i den forbindelse, at han snarest ville komme med forslag til foranstaltninger, der kunne hindre, at "der i fremtiden vil opstå en situation i lighed med den i København."

⁸⁸ Poznjakov 2005, s. 64-65, 151; McLoughlin et al. 2009, s. 379-82, 401-9; sml. Antonov & Karpov 2001, s. 56-57, hvor forfatterne dels understreger de talrige sovjetiske efterretningsnedbrud, dels påpeger, at Moskva betragtede sagen i København som "yderst alvorlig."

⁸⁹ Gorbunov 1998, s. 108.

Ill. 12: Chefen for den sovjetiske militære efterretningstjeneste, Jan Berzin.

Den mangeårige chef for Sovjetunionens militære efterretningstjeneste, Jan Berzin, anede på forhånd, hvor det bar hen, og indgav derfor sin afskedsbegæring. Den var Vorosjilov og Stalin da også villige til at acceptere. Det officielle budskab om, at Jan Berzin "efter eget ønske" var trådt tilbage, kom 5. april 1935 – næsten fire måneder før spionsagen fandt sin afslutning ved retten i Danmark. På kort sigt blev Berzin dog sat til at bestride flere andre tunge hverv, bl.a. posten som ledende militærrådgiver for den spanske folkefrontsregering under borgerkrigen. Men det var en stakket frist. Stalin havde nu besluttet sig for at rense hele sovjetsamfundet for enhver reel eller blot potentiel forræder, og her var ikke mindst de institutioner i søgelyset, der som efterretningstjenesterne opererede i udlandet og således var i direkte kontakt med "fjenden." Kunne deres tilsyneladende fejl og fadæser måske i virkeligheden skyldes, at de var blevet infiltreret af skumle kræfter og gået i fremmede magters sold? I maj 1937 stillede Stalin simpelt hen krav om, at samtlige den militære efterretningstjenestes gamle netværk blev opløst. Og i de følgende måneder faldt utallige medarbejderne her som ofre for terroren. Jan Berzin blev arresteret og fængslet i november 1937. Anklagen lød bl.a. på "trotskistisk antisovjetisk virksomhed." Der-

med var hans skæbne beseglet. Året efter blev han dømt til døden og skudt.⁹⁰

Af de fire fremtrædende “residentter” fra den sovjetiske militære efterretningstjeneste, hvis veje krydsede hinanden på dansk jord i 1935, var det alene Ulanovskij, der – af uklare årsager – reddede skindet. Vel at mærke kun, indtil efterkrigstidens udrensninger satte ind. For Maksimov, Uger og Lvovitj gik det ikke bedre end for Berzin. Umiddelbart efter den københavnske affære fik de ganske vist lige som han lov at løse flere betydningsfulde opgaver. Det skete hovedsagelig på hjemlig russisk grund, idet Lvovitj i en periode dog også fungerede som assistent for den sovjetiske militærattaché og residenten for Sovjetunionens militære efterretningstjeneste i Spanien og endog blev belønnet med den højeste sovjetiske udmærkelse, Lenin-ordenen, for sin indsats her. Men inden længe ramte katastrofen også Ulanovskijs tre residentkolleger. Både Maksimov og Uger blev henrettet. Dommen over Lvovitj lød på 15 års indespærring i tvangsarbejdslejr. Her døde han allerede i 1939.⁹¹

En brik i Danmarkshistorien

Spionaffæren i København er blevet beskrevet ikke så få gange. Men gennem mange år på et spinkelt og rygtepræget grundlag. Først var der artiklerne i samtidens presse. Dernæst kom Jan Valtins beretning. Så fik emnet ny aktualitet i kraft af især journalisten Erik Nørgaards omtale af sagen i 1980'erne. Derpå fulgte et vigtigt gennembrud af mere videnskabelig karakter. Dels publicerede medarbejder ved Det Kongelige Bibliotek Boris Weil som den første en artikel om affæren, der bl.a. var baseret på udvalgte aktstykker fra retssagen i København. Dels trak Jevgenij Gorbunov en række hidtil ukendte oplysninger frem fra russiske arkiver. I begge tilfælde var der dog tale om russisksprogede artikler, som kun blev læst af ganske få danskere. Hvortil kom, at forfatterne tog ensidigt afsæt i hvert deres, nok så begrænsede kildeudvalg og ikke synes at have haft kendskab til de øvrige materialer, der forelå. Mere viden var dog undervejs. Snart kunne især amerikanske og tyske historikere præsentere en række supplerende data om sagens hovedpersoner og bifigurer. Alt dette banede så småt vej for mere udførlige og synteseprægede undersøgelser af den københavnske spionaffære.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Lurje & Kotjik 2003, s. 161, 428, 478; Volodarsky 2014, s. 219, 552, 609; McLoughlin et al. 2009, s. 380. Sml. Krivitsky 1985, s. 246-48, der også omtaler arrestationen af Maksimov, her kaldt “Maximov-Unschlicht.”

Denne artikel er et beskedent forsøg på at levere en sådan undersøgelse. Men det skal selvfølgelig på ingen måde hævdes, at sidste ord i sagen dermed er sagt. Der er al mulig grund til at antage, at nye spor fortsat vil dukke op i årene, der kommer, ikke mindst fordi søgefeltet er så stort og uensartet, som tilfældet er.⁹² Mere tvivlsomt er det, om helt nye *gennembrud* også kan ventes. Aktuelt set er der således intet, der tyder på, at de russiske efterretningstjenesters arkiver, som virkelig kunne tænkes at rumme spændende dugfrisk stof, vil blive tilgængelige for historikerne inden for overskuelig tid.

Men hvor står vi så nu i forhold til det, der tidligere er blevet skrevet og sagt om 1935-affæren?

Til en start skal det understreges, at dokumentationsgrundlaget i høj grad er blevet forbedret. For det første har undersøgelsen afdækket et betragteligt antal hidtil ukendte eller uudnyttede vidnesbyrd. For det andet kendetegnes en god del af disse vidnesbyrd ved en langt højere grad af troværdighed end mange af de kildeudsagn, der oprindeligt dannede basis for omtalen af spionaffæren (og som i øvrigt ikke helt sjældent stadig optræder i værker udgivet inden for de seneste år). Ud fra det ståsted har det blandt andet været muligt at belyse adskillige signifikante aspekter af sagen, der slet ikke berøres i den traditionelle fortælling, og at integrere mange spredte og enkeltstående informationer i et nyt helhedsbillede.

Samlet set har undersøgelsen resulteret i en væsentlig mere omfattende og præcis kortlægning af spionaffærens specifikke forløb og fremtrædelsesformer – de enkelte udviklingsfaser, de involverede aktører og deres arbejdsopgaver, brugen af lejligheden i Elbagade, spionernes talrige afstikkere til Tyskland og andre lande under deres Danmarksophold, kadencen i anholdelserne, hovedtrækkene i pressedækningen,

⁹² Ikke så få udenlandske arkiver kan i sagens natur tænkes at rumme supplerende stof om 1935-spionaffæren i betragtning af den internationale opmærksomhed, affæren i sin tid vakte. I Danmark kan der måske være flere, men – at dømme efter PET-kommissionen – næppe epokegørende informationer at hente i det normalt utilgængelige PET-arkiv. I sagerne i Rigsarkivet fra Justitsministeriets 3. ekspeditionskontor, som har været udnyttet i denne artikel, finder man bl.a. de materialer, som Københavns politi indsendte til ministeriet. Der er altså – som specielt Torben Jano har påpeget – tale om et udvalg, der afspejler politiets skøn over, hvad ministeriet kunne tænkes at interessere sig for. Med Janos ord fremstår det københavnske politis egne arkiver fra 1930'erne som en "uigennemtrængelig jungle," især på grund af dårlig registrering og mange senere kassationer. Der er altså ikke tale om nogen udpræget farbar vej for forskerne her. Men det kan naturligvis ikke udelukkes, at der netop på grund af arkivernes kaotiske tilstand gemmer sig en del hidtil upåagtede nåle i disse høstakke; se Jano 1996, s. 2.

dommenes præmisser og karakteren af de vidnesbyrd, som datidens myndigheder formåede at indsamle, bl.a. med hjælp fra udlandet. Juræen i sagen skal ikke diskuteres her. Men man må umiddelbart sætte et stort spørgsmålstegn ved de påstande, man møder i visse fremstillinger, om at dansk politi aldrig rigtigt indså, hvilke kræfter der stod bag de københavnske begivenheder. Trods en lidt usikker start fik politiet tydeligvis inden længe et ret klart indtryk af den overordnede sammenhæng. Myndighederne tog da også sagen særdeles alvorligt og lagde mange kræfter i at få den belyst til bunds.

Som et andet resultat af vores undersøgelse foreligger der nu for første gang en oversigt over spionaffærens vigtigste internationale forgreninger. Her har vi fortrinsvis trukket på nyt materiale fra britiske og tyske arkiver samt på forskellige russiske fremstillinger. Materialet fra Tyskland giver blandt andet grund til at antage, at der var nære forbindelser mellem det tyske kommunistpartis omfattende "bedriftsspionage" og nogle af arrestanterne i København. Ved at kombinere tyske, danske og russiske vidnesbyrd er det desuden blevet klarlagt, at de tre "residenter" for den sovjetiske militære efterretningstjeneste, der blev arresteret i Danmark – udover københavnerresident Ulanovskij – var identiske med tre af de personer, der logerede på forskellige danske hoteller under mere eller mindre tyskklingende dæknavne, og hvoraf i hvert fald én fandt anledning til at opsøge George Mink på hans Amager-adresse. Det var her tale om personer, der havde indtaget eller stadig indtog ledende poster i det "illegale residentur," som Sovjetunionen dengang opretholdt i Berlin. Altså folk i den absolut tunge vægtklasse.

Set i fugleperspektiv viser københavnersagens betydning sig selv sagt ikke mindst ved, at den vakte stor bestyrtelse i Moskva, meget hurtigt blev forelagt Stalin, førte til afskedigelse af chefen for den militære efterretningstjeneste og ydermere udløste en ny reorganisering af tjenesten for at undgå tilsvarende efterretningsfadæser i fremtiden.

Oplysningen om, at dansk politi i 1935 anholdt hele fire residenter og ikke kun én, blev for første gang fremlagt af Jevgenij Gorbunov i en russisksproget artikel, men hans artikel kobledede kun i meget beskeden grad dette aspekt sammen med det stof, der i øvrigt forelå om den danske spionaffære, og han kendte heller intet til de dæknavne, residenterne opererede under i København. Under alle omstændigheder påvirkede hans artikel ikke umiddelbart de vestlige værker, der beskæftigede sig med sagen. Enkelte fremstillinger har sidenhen refereret til Gorbunovs resultater. Men kun relativt kortfattet. Den her foreliggende artikel, hvor dette aspekt fremhæves stærkt, er derfor stadig en forholdsvis ensom,

omend ikke fuldstændig enlig svale. Boris Volodarsky (2014) og Jonathan Haslam (2015) er eksempelvis blandt de uhyre få, der faktisk nævner alle fire arresterede residenter, men heller ikke disse forfattere har blik for, at de pågældende var identiske med nogle af de personer, som dansk politi havde registreret under diverse tyskklingende pseudonymer.

Med de mange konkrete og illustrative eksempler på spionernes virksomhed i København, som denne artikel rummer, er det også blevet anskueliggjort på en ny og anderledes måde, at Danmark var et vigtigt transitområde for overførslen af militære efterretninger fra især Tyskland til modtagerne i Sovjetunionen. Ikke mindst i tiden lige efter Hitlers magtovertagelse, hvor Moskva følte sig nødsaget til at optrappe den konspirative indsats i de lande, der umiddelbart grænsede op til det tyske rige.

Alt i alt er det derfor næppe for meget sagt, at den københavnske spionaffære i dag ser ud til at have haft *endnu* flere forgreninger og udløst *endnu* kraftigere efterdønninger end dem, der lod sig dokumentere i samtiden og de næste mange år frem – om end politiet under sin efterforskning faktisk fik ganske godt fat i substansen. Med samme ret kan det hævdes, at sagen også havde større både vægt og vingefang, end det fremgår af flere af de historiske fremstillinger, der først har set dagens lys i løbet af den sidste snes år.

Afslutningsvis skal budskabet være, at spionaffæren tillige bør indplaceres i en bredere *dansk* kontekst. På det seneste er der kommet ikke så få nye oplysninger frem om de sovjetagenter, kurerer og øvrige Moskva-udsendinge, der i helt andre forbindelser passerede dansk territorium i 1920'erne og 1930'erne. Vi har endvidere fået et væsentligt klarere indtryk af den hemmelige undergrundsvirksomhed, som danske kommunister udfoldede i samme periode, både i Danmark og på missioner i udlandet. Det er med andre ord en ekstra pointe, at den i sig selv ganske omfattende spionsag kun repræsenterer en mindre del af historien om de gedulgte sovjetstyrede aktiviteter på dansk jord eller med dansk deltagelse, der fandt sted i årene mellem de to verdenskrige.⁹³

⁹³ Se f.eks. artiklerne af Julie Birkedal Riisbro, Morten Møller, Jesper Jørgensen og Niels Erik Rosenfeldt i *Arbejderhistorie*, 1, 2015 og 1, 2016, samt Morten Møller og Niels Erik Rosenfeldts artikel i *Fund og Forskning* 2014; her vil man også finde yderligere litteratur- og kildehenvisninger. Vedr. den del af aktiviteterne, der udmøntede sig i løbende pengeoverførsler fra Moskva til de enkelte kommunistpartier, se også Morten Thing et al.: *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*, 2. udg., 2012.

Den sag, der begyndte i en beskeden lejlighed i Elbagade 14, 3. sal, på Amager og blot en måned senere resulterede i en rapport stilet direkte til Stalin i Kreml, er ét af efterhånden mange vidnesbyrd om, at hele dette område bør tilstås betydelig mere plads, når det 20. århundredes Danmarkshistorie skal skrives på ny.

SUMMARY

NIELS ERIK ROSENFELDT & JULIE BIRKEDAL RIISBRO: *Espionage in Copenhagen in the 1930s*

Based on comprehensive source material from Denmark, Germany and the UK in particular, this article sheds new light on a major spy case which was disclosed in 1935 in Copenhagen. The police got on the track of the case in mid-February of that year, when one of the ringleaders, the American communist George Mink, assaulted a young Danish woman in his flat at Elbagade 14 on Amager, where the spies had one of their main bases. In the weeks that followed, a number of foreigners and Danes suspected of involvement in communist espionage on Danish soil but largely directed at Nazi Germany were arrested. Most of them though were released a few months later. However, in July 1935, George Mink and his closest accomplice, the Soviet military intelligence service's 'illegal resident' in Copenhagen, Aleksandr Ulanovskij, otherwise known as Nicholas Sherman, were sentenced by the High Court to a prison term of 18 months, first and foremost for espionage conducted on behalf of a foreign power.

The article starts with a brief description of the various and not always fully reliable versions of the story which have previously been in circulation, and then presents the picture that now begins to emerge of what initially happened that February. To further clarify the spy affair, the backgrounds of the principal characters are described. This raises the question: How much was really known at the time? In other words: What became public knowledge based on the more or less rumour-like information which made it into the newspaper columns? And how much concrete information did the Danish authorities manage to gather back then about the identities and activities of the agents? The following sections take stock of how much we know *today* about the breadth and fields of contact of the espionage affair. They look, among other things, at the connections to Soviet espionage in Finland, France, the UK and the United States. However, on the basis of a previously unused source, special attention is given to the contacts with and the reaction in the key country Germany. Finally, it is pointed out how the Danish police – without knowing whom they had got hold of – in fact detained three leading representatives of the Soviet military intelligence service *in addition* to the convicted persons. All three, whom the police only knew by their cover names, had been or were still 'illegal residents' in Germany. The police action therefore caused considerable consternation in Moscow, and the matter was quickly brought to Stalin's attention. Shortly afterwards, the head of the Soviet military intelligence service, Jan Berzin, was dismissed from his post as a direct result of the affair in Denmark. All this only became known more than half a century later, but serves to underline the international scope of the Copenhagen spy affair.